

М.ВОВЧОК

МАРУСЯ

МАРКО ВОВЧОК

МАРУСЯ

ПОВІСТЬ

У К Р А І Н С Ь К Е   В И Д А В Н И Ц Т В О

К Р А К І В

1 9 4 3

Л Ь В І В

Те, що я розповім вам, діялося давним-давно на Україні, у глухій пуші, і ще й досі по світові не рознеслося. Бабуся, що мені оповідала, упевняла, ніби у глушці є чимало чесних великих подій, все одно, що пишних квіток. І оповідала бабуся — а вона була давня сильно, прожила чимало на білому світі, чимало дечого побачила та чимало дечого зазнала — оповідала вона, що нічого в світі не можна поставити в рівень із цими порослими в глушці квітками, ні з цими, що в глушці укріті, подіями.

„Віки йдуть, минають, — оповідала вона, — а усе однаково пишні, свіжі квітки ваблять зір своєю розкішшю, а тихі, величні події любо заспокоюють і м'якшають серце людське”.

I.

Давним-давно на Україні стояв хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан із жінкою та дітьми.

Хутір цей, де вони жили, такий, що кращого не бажала б собі найвередливіша людина. Достався він Данилові, перейшовши через руки Бог-зна кількох прадідів і прабабок. А відомо ж кожному, що, де оселиться українець із україною, там зараз зацвіте вишневий садочок коло білої хатини, запахнуть усякі квітки, простеляться криві стежечки по степу та гаю та розлягатимуться мелодійні пісні, — то можете уявити собі, що який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, що яка то сила квіток, скільки улюблених куточків і в степу, і в лісі, і на сумежній луці, та яке то багатство пісень!

До того сам Бог щасливо умістив цей хутір між степом та лісом, річкою та лукою, горою і долиною: з одного боку степ ховався з очей, зелений, безкрай, запахний, покритий хвилями зелені, з другого — зні-

малися до неба гори, то завітчані деревами, м'якенькою травицею, то каменясті й оголені. Прегарна долина, зовсім самотня, без слідів дороги, якось щасливо цвіла собі з третього боку, а з четвертого котила води своєї річка, то через луку, в рівень із м'якими берегами, відбиваючи у своїх водах тільки небо з його світилами та габу гнучкого комишу, то раптом попадала між дві скелі кручі і шуміла під їх величезною аркою.

Боже, як красно бувало літнього ранку, коли сходило сонце, лука виблискувала росяними краплями, і випурхувала птиця, що притаїлася в комиші, і легенька пелена туману виринала над рікою! Боже, які солодкі бували в безжурній долині, з першим промінням сонця, перші ранішні пахощі трави та квіток! А по-свіжлі в нічній тиші гори, позолочені світлом та блиском! А ліси, що тихо шелестять листом! А степ безкрай, весь укритий тінями та повіддю світла!

Це ранок, — а день який! День, коли все у природі прокинулося, живе в повному розпалі світла, життя та діяльності! Як шуміли тоді свіжі ліси, як сяла безжурна долина! Як ніжив розкішний степ, і що творив у людській душі гомін глибокої ріки разом із трепетом дзвінкого комишу!

А вечір? Тихий, рожевий вечір, що обгортає землю тітьмою і прохолодою? А зорі, що висипають на небо, і місяць над обрієм — смуга місячного світла на темному степу, узлісся, посріблене саявом, чашечки нічних квіток у долині, м'яко освічені місячним промінням, — зорі горять у глибинах ріки і дзюрчать у тихих струмочках, одна гора вся стуманіла, а друга — пояснішала, і ясний огник у хатині, що потонула посеред розквітлого саду!

А крім цього вдячного сусідства м'якої луки з глибокою рікою, величних гір та укритої цвітом долини, гомінливого лісу та хвилястого степу, було ще добре сусідство хороших людей козацького роду.

Кожного свята неодмінно або самі Чабани вибиралися в гості, або мусіли вдивлятися й пізнавати, хто це простує степовим шляхом до хати: Семен Ворошило чи Андрій Крук, або знову треба було йти назустріч, почувши в долині голосну балачку веселої та вродливої

дівчини Ганни, яка появляється попереду інших дівчат та молодичь у величезному, яркому, оце дорогою сплетеному, вінку на голівці, або мусіли дождити на березі, поки не зблизиться непевний човен Івана Грома.

Та яка користь перелічувати усіх друзів та приятелів, до чого розповідати про всі їх розваги та забавки, приятні зустрічі, любі побачення, ласкаві розставання? Між чужими наймиліша забава може видатися найнуднішою, найбільші радощі незрозумілими, — це вже відомо, як відомо й те, що часом, ніякі принадні ігрища та радощі не зрівняються з тихою бесідою добрих знайомих людей, і жадні красномовні речі не заступлять мовчазного товариства певного, вірного друга. Мені здається, найкраще було просто сказати, що на хуторі життя було дуже гарне, таке гарне, що нікому не спадало й на думку у чомубудь змінити його, ніхто не мав бажання чимбудь прикрасити його.

Але життя людське, мовляв, не простий, рівний, гладенький шлях. Ох, скільки рівчаків, проваллів та усяких пригод! І от по Україні пішла недобра поголо-ска, а що гірше — почали діятися негарні речі.

Що квітка 'запашніша і свіжіша, тим скоріше простягають руку до квітки і „за її красу зривають її”, — хороша була Україна, і от татарва та інші усякі вороги линули до неї і шматували її. міряючись один із одним у шахрайстві, ненажерливості та зраді.

Багато було кривавих, грізних січ, тяжких переворотів, сумних та страшних подій, — про них довго треба було б оповідати. За Богдана Хмельницького, — я маю надію, що ви всі чули і знаєте трошки, що то за гетьман був Богдан Хмельницький! — за Богдана Хмельницького Україна немов відпочила, але після його смерті такі розрухи знову настали, таке безталання, що, кажуть, тоді найгірші очі плакали, і наймудріші голови туманіли.

Український народ розбився на угруповання: хто тяг за Московщину, хто за поляків, хто за приятельство з татарами. Як сливе постійно, на жаль, це буває, до спільного діла домішалися особисті справи, почалися сварки, суперечки і, нарешті, сталося, як каже прислів'я: „Запрягли й просто, та поїхали криво”.

II.

Одного вечора зібралися гості в Данила Чабана. Вечір був тихий, темний, гості були задумані та сумирні, господарні не клопітливі і не веселі. Більш розмовляли очима, ніж словами. Усіх, либонь, огорнули одні й ті самі думки, усім лежали тягарем на серці одні турботи. Зрідка зверталися до Андрія Крука з запитанням про місто Чигирин і коли провадили розмову, то все про те місто Чигирин.

Знати було, що Андрій Крук добре знав це місто: він відказував, не запинаючись, і немов малював своїм оповіданням і мури чигиринські, і вулиці, і кріпосні вали.

Жіноцтво журливо прислухалося до чоловічої розмови, а коли ця розмова втихла, і клубки диму починали повивати вусаті обличчя, вони тихо проміж себе шепотіли. В їх шепоті все чулося про всякі січі, про спалені міста, зруйновані села, про поляглих у січі людей. Безнастанно жіночі обличчя бліднішали, безнастанно на їх очах блищали сльози.

Одна бабуся сиділа, ніби скам'яніла, нерухомо, тільки вряди-годи, коли всі змовкали, вона, немов прокинувшись, говорила:

— Мої обидва пішли. Сама виряджала!

— Твій теж пішов? — стиха спитала подругу молодода дівчина, що, як знати було з блідого її обличчя і гарячкової жвавості, сама недавно вирядила „свого”.

— Пішов. Учора ввечорі ми...

Вона хотіла щось розповісти, та губи їй затремтіли, вона нічого не розказала, і подруга її більше не питалася.

Діти не вовтузились, не пустували, а тулилися де-небудь у куточку і з насупленими личками теж думали свої думи, або, присівши до старих, напорошували вуха і, либонь, ловили кожен погляд і затамлювали кожне слово.

Одна лише манісінька гостя, з білявою голівкою, з величезними блискучими очима та з червоними губками, пильно провадила своє діло: від пильності та клопоту вона навіть висунула гостренький язичок

і, схиливши набік голівку, в'язала якісь снопики з трави.

Все більше вечоріло, і в хаті все більше затихало. Уже манісінька гостя, випустивши з рученят снопики, сама лежала снопиком біля ніг материних, обнята міцним сном, запнута вся довгими пасмами ясних кучерів.

Надворі було темно і в хаті стало тихо - тихо. Раптом хтось постукав у хатне віконце...

Сталося це так несподівано, що спершу ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло вдруге, і ще раз, і чути було виразно, ясно, голосно.

Господар підвівся зі свого місця і пішов відчиняти двері; його гості та приятелі смоктали безпечно, як перше, люльки; жіноцтво сполохалося, дітвора здригнулася.

Данило відхилив двері і спитав, хто стукає. Йому відказали голосом, від відгуку якого заспівало хатне віконце, що це подорожній утомлений чоловік просить дозволу відпочити в ласкавого господаря.

Данило на це відповів: „Милости просимо” і, розчинивши двері навстіж, запросив подорожнього ввійти.

В розчинені двері потягло запащним вечірнім повітрям, і на хвилину блиснуло кілька блідих зір, потім двері заступила велетенська людська постать, у всіх закутках залунало і прогуло: „Помагай-бі” і, низько схиливши голову, боком пронісши могутні плечі, вступив до хати подорожній.

Коли б у хаті були люди хиткішої, менш спокійної вдачі, вони певно змішалися б і не знали б, як вітати цього подорожнього. Хоч на Україні і не вдивовижу могутня та блискуча козацька краса, проте не легко було б знайти до пари тому, що ввійшов до Данила Чабана, подорожньому. Цей височезний зріст разом із дивною огрядністю та зміїною гнучкістю, це засмалене суворе обличчя з вогняними очима, чулість та обачність до всього і заразом вільний, безпечний спокій хоч кого примусили б здригнутися.

Але в Даниловій хаті зібралися все люди нескорі до переполоху, тим то й стомленого подорожнього повітали, як і личить стомленому подорожньому-мандрівцеві: його привітно запросили сісти і щиро частували, чим Бог послав.

Мандрівець визначався простотою, і скромністю, і чесною, і звичайністю. Як людина перехожа і нікому тут невідома, він зовсім і не виставляв себе на показ, а так само й не впивався цікавими очима в усі закутки хазяйської хати, не розпитував хитрими та лустими запитами про життя хазяйське, — зовсім ні. Ані трохи! Мандрівець, якщо і вів розмову, то все про справи спільні, що всіх тоді цікавили і хвилювали: про вороже грабіжництво, руйнування і спустошення України, про грабежі та гвалти, які він бачив дорогою; спитав господаря, чи тихо покищо в них, і чи безпечні оточенні дороги.

Господар та його гості, зі свого боку, показали себе примірно: дивлячись на такого мандрівця, певно їм приходили на гадку питання, від яких смертельно свербів язик: звідки він, мандрівець, прибув і куди мандрує? Скільки він виходив гір та долин, поки стомилось його сильне тіло? Чи мандрує він, давши зарік, чи з нужди, чи з примхи? Де він уродився та охрестився, коли говорить про невірного турка, як про нераз ловленого звіря, про поляків — як нераз випробуваних панів, про москалів — нераз дізнаних боярів? Знає він, либонь, трохи й Січ Запорозьку, бачив і всю Україну з краю в край.

Але ніхто не потурбував подорожнього, а себе не зневажив ні лукавим, ні правдивим питанням. Розмовляючи, лише дивилися на нього, на його сільське вбрання та міркували про себе, де та тихомирна нива, оброблена його руками, на якій він здобув собі шрамилце на всю щоку від горбатого носа до сторожкого вуха.

Однак, що далі точилася розмова, тим подорожній ставав балакучіший: мабуть, захочений увагою всіх присутніх та мовчазним співчуттям, він почав описувати так живо і яскраво недавні битви, що всі затаювали дихання, ніби самі навіч бачили справжні січі. Безпечні з виду козаки запалилися; жінки скрикували і плакали, діти, втративши сон, що все перемагає, і ті з напіврозкритими устеньками, з широко розплющеними очима, сиділи нерухомо на своєму місці, немов зачаровані.

Раптом різко продунули два постріли з пістоля.

один за одним. Усі в хаті припишкли і напорошили вуха. Постріли понеслися звідкілясь із степової далечини, і знову настала супокійна тиша, як і попереду. Мовчанка тяглася далі, але більш жадного звука не донеслося, крім повівання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду, що обступив навкруги хату.

— І до вашого хутора долітає голосок! — промовив подорожній.

— Це чи не з чигиринського шляху? — мовив і собі Андрій Крук.

— Чути звідусіль! — відказав господар.

Тимчасом жіноцтво почало розпрошуватися з господинею, вибираючись додому. Одні вели, інші несли дітей. Між жінками були й старі, і молоді, і зовсім ще молоденькі, але на всіх їх різноманітних обличчях, коли блискуче світло освітило їх, як прощались, визначалася в тисячах різноманітних виразів та сама непохитна воля, що вогняними рисами відбивалася на обличчях чоловіків. Потонула в запашному, розквітлому саду хата, де тремтюче світло каганця відсвічувалось на вусатих обличчях; на порозі напіввідчинених дверей постать господаря, що проводив очима гостей, які тихо зникали на околицьних стежках: двір, що виходив у степ; ніде ані тину, ані огорож, окрім шелесту дерев, — це все являлося, здавалося, мирний сільський малюнок, але водночас малюнок цей також дихав, сказати б, якоюсь особливою, німою та тихою, але грізною силою.

З гостей залишилися тільки Андрій Крук та Семен Ворошило.

III.

— А як тепер добратись до Чигириня? — спитав подорожній, спускаючи голос, як звичайно мимохить робить це чоловік непевного часу, починаючи розмову про щось для себе важне.

— Трудновато, — відповів господар. — Скрізь польські ватаги.

Приятелі господареві мовчки випустили з уст по величезному звоєві диму, при тім злегка підвелися до-

гори їх густі брови і все це разом, без слів, красномовно промовляло про те, що думки в них зовсім однакові з думками господаря.

Подорожній встроїв очі в бесідників та обертав погляд то на одне безпечне обличчя, то на друге.

Уже сам погляд цих огняних, пильних очей промовляв про те, скільки пережито вже небезпеки, скільки перебуто труднощів, яка то звичка зустрічати лихо, яка моторність у боротьбі з пригодами.

— А мені дорога просто в Чигирин, — казав подорожній.

— Тепер туди просто й ворона не пролетить, — завважив Андрій Крук.

— А чи далеко до Чигирина? — спитав подорожній.

— Краще б „далеко, та легко, а то близько, та слизько!” — озвався Ворошило, а Андрій Крук уважніше поглянув на подорожнього, а господар на Андрія Крука.

— Нашому братові, мандрівцеві, нема чого розбирати доріг, — відповів мандрівець: — хоч часом дорога випаде й докученька, а береш її... Гаразд, як трапиться добрий товариш, панове! Я вам скажу, був у мене добрий товариш, була в мене з ним і добра рада, і щира правда!

З останніми словами мандрівця щось особливе мигнуло на обличчях його слухачів.

— Звісно, — мовив господар, — добре братство краще за багатство!

— Хороші в поляків пани, в турків султани, в мошків „реб'ята”, а в нас брати, — мовив Андрій Крук.

— Та не всякого пана знати по жупані! — сказав Ворошило.

— Поганий той піп, що вгадує свята тоді, як вони проминули! — відказав мандрівець, обводячи їх своїми іскрометними очима.

Йому відповідали не менш зрозумілими поглядами.

Якийсь час тяглася оця німа розмова, але така красномовна, що після неї і слів не треба було: один одного признали.

— З Січі товариство поклін засилає! — сказав мандрівець, — а мене послом у Чигирин.

— Ми вам вірні друзі і слуги! — відказали йому козаки в один голос.

— Що нового? — спитав січовик.

— Та один погодився був із Москвою, а другий з Польщею перемовляється, турків на поміч покликав. Люте врем'я!

Глибокий сум охмарив козачі обличчя. Журба, прикрита зверхньою безжурністю, вирвалася наверх і виявилась із усієї сили.

— Мені треба пробратись у Чигирин, — сказав січовик, трохи помовчавши.

— Всі шляхи повідрізувані.

— А Гунин хід?

— У них у руках!

Січовик замислився, але видно було, що його не облудна надія засмутила, не лякала трудність. а що просто він прибирав у голові нових способів та засобів, як краще осягти задуману ціль.

— Слухайте, товариші, — сказав він, подумавши: — мені треба пробратись у Чигирин до Петра Дорошенка. Справа тут іде не про одну голову, а про всю Україну... Як я опізнюсь у Чигирин, то...

Тут січовик обернув погляд в усі боки.

Господині не було в хаті, діти поснули сидячи. і він уже хотів був повести мову далі, як раптом зустрівся з утопленими в нього очима, немов двома величезними діамантами, що горіли співчуттям та увагою. Очі ці сяли з темного неосвітленого кутка хати, і тільки добре приглянувшись, січовик розглядив ставну постать дівчинки, що виступала непорушно в тіні: вона, як обперлася на складені рученята, витягнувши голівку, встромивши очі, так і застигла, неначе заслухалась.

— Це моя маленька дочка. — сказав господар, оглянувшись слідом за очима січовиковими. — Марусю, підійди сюди!

Маруся надійшла до батька. Блискуче світло вдавило їй просто в личко і розсипалося по всій її стрункій постаті. Це була справжня дівчина, українка, з темними оксамитними бровами, з засмаленими щічками, у вишитій сорочці з широкими рукавами, у синій запасці і в червоному поясі. Густе біляве волосся заплетене

в коси, і в косах трохи було кучеряве та вилискувало, як шовк. На голові був вінок із квіток; одні з них уже пов'яли, інші ще були свіжі і трохи пахли.

— Марусю! — казав батько, — що ти чула з нашої розмови?

— Усе, — одказала Маруся.

— А що?

Марусині очі звернулися на січовика.

— Треба в Чигирин, — промовила вона, — треба до пана гетьмана!...

— Слухай, дочко, — сказав батько повагом і стиха, — про те, що ти чула, не кажи жадній живій душі, так наче ти й не чула. Розумієш?

— Розумію, тату! — відказала Маруся.

Батько не наказував удруге, і Маруся не давала ніякої обіцянки, але про непохитну щирість дівчати не було й сумніву.

— Не треба тобі слухати нашої мови, Марусю, — сказав Данило. — Піди, поклич матір з саду; скажи їй, що брати поспули.

Маруся покірливо пішла до дверей, але ту ж мить разом почувся кінське тупотіння, — скакала ніби ціла ватага кінноти, чути було на різні грубі голоси гукання, і бліде, як смерть, обличчя господині з'явилось на дверях.

— Скачуть верхівці... ватага... — промовила вона, — просто до нашої хати... ось вони!...

— Пропала вся справа! — глухо вигукнув Данило.

Січовик став уже на рівні ноги і держав у руках шапку. Козаки стояли мовчки. Метушні не було найменшої, але знати було, що думки тяжко напружені були в кожній голові, і що тисячі плянів і намірів перевернулося в кожного на умі.

Господиня зачинила двері знадвору в сіни, із сіней у хату і стояла, не зводячи очей з чоловіка, чекаючи наказу та розпорядку.

Коло неї так само бліда і в такому збентеженні стояла Маруся.

— Ви спіть! — промовив Данило, звертаючись до козаків. — Ти роби щось, ший! — сказав він жінці. —

Я пішов до товариша ще задня... Козаки прийшли оглянути воли, торгують у мене...

— Є вихід із світлиці у степ, — звернувся він до січовика: — йди за мною!

Все це сказане було хутко, а зараз потім виповнене хутчій, ніж це можна розповісти словами.

В одну мить обидва козаки лежали на лавках і спали за́видним сном, підклавши під голови люльки та шапки; світло грало на їх обличчях, ані трохи не тривожачи їх міцного сну, дихання було таке мирне, що по ньому можна було, немов на годиннику, рахувати час; господиня сиділа над роботою, Маруся теж, і обидві пильно потонули в мудрощі мережаних рукавів.

Данило з січовиком швидко переступили темні сіни, відчинили і зачинили за собою двері у світлицю.

IV.

Тимчасом ватага пригналася і була вже перед ганком: хропіння коней, переговори верхівців виразно було чути в хаті; потім декілька чоловіків ізсочило з коней, а далі нагло загрюкали в двері, і хтось грубим голосом крикнув:

— Ей, ви!... Одчиняйте!

Не встигла господиня звестися і спитати, хто там, як двері мало не зісочили з одвірків від нового грюкання, і вибита шибка задзвеніла в хаті, упавши додолу разом із висадженою рямом. З шорсткими вусами і широкими вилицями пика зазирнула у вікно, швидко, неймовірно та підозріло все оглянула і гукнула:

— Чого не відчиняєш?... Чого не відчиняєш?...

Господиня випустила з рук роботу, але все ще стояла, вагаючись на одному місці.

— Відчиняй! — загукало одразу кілька грізних голосів, і двері так затремтіли від ударів, що вся хата здригнулася.

Господиня відчинила двері. Ватага чужоземних вояків увірвалася до хати і з галасом та гамором кинулася нишпорити по всіх кутках.

Господиня, зібравши коло себе малу дітвору, нагло розбуджену, перелякану і здивовану, що пильно стежила за всією метушнюю очима повними сліз, стояла осторонь і байдуже дивилася на те, як увесь її хатній прибір, усе хазяйське добро кидали додолу, били і нищили.

Тимчасом, як одні присікалися з допитами до Андрія Крука, що позіхав на весь рот замість усякої відповіді і, немов оп'янілий від сну, хитався то на той, то на цей бік, як хитається свитка на жердці вітряної погоди, інші штовхали попід боки Семена Ворошила, що підводився, позирав на них, уважав їх то за кума Гарасима, то за кума Явдокима, і знову падав на лаву, немов підстрелений.

— Це він! Той самий!.. Ні, не він!.. Ні, він!.. — кричала військава ватага, сперечаючись поміж собою і термосячи обох козаків.

— Де господар?.. Подавай господаря! — кричав, як не свій, знати, старший із ватаги.

— Зранку до приятеля пішов у гості, — відказала господиня.

— У гості?.. Дам я вам гості! Зрадники! Бунтівники!.. Що це за люди?

І він, замість того, щоб указати, вдарив із усієї сили нагаєм спершу Крука, потім Ворошила, і з таким виглядом підступив до господині, що вона поступилася назад, немов перед розлютованим звірем.

— Знайомі люди — відказала вона, перемагаючи після цього мимовільного руху знову своє збентеження. — Прийшли вони торгувати в нас, дожидають чоловіка.

— Так, так, ваша мосць, — обізвався Андрій Крук, встаючи і проганяючи буцім останні сни, — ми прийшли воли торгувати і не застали господаря. Що ж, кажу я кумові, ось йому, — пояснив він, показуючи на Ворошила, який теж прогнав сон і покірно водив очима по всіх обличчях, ухиляючись зустрічатися з утопленими то в нього, то в Крука, з усіх боків поглядами. — Що ж, куме, кажу я цьому... Нема, куме, господаря дома. га?.. Нема — то й нема. На нема й суду нема...

— Перестань верзти, дурний хлопе! Хитруни, знаємо ми вас! Пов'язати їх! — гукнув він до своїх, і вони ту ж мить накинулися на козаків, немов шуліки.

Саме в цей час відчинилися двері, і до хати вступив Данило.

— Хто такий? — загукав старший, накидаючись на нього.

— Та колись люди тутешні господарем звали! — відказав Данило.

— Ей, ви, чи стоїть варта коло двору? Не дрімати, чуєте?

— Коли тобі миле твоє життя, — почав він, звертаючись до Данила, що стояв перед ним, — відповідай мені зараз без викрутів: де бунтівник-запорожець? Відповідай просто!.. А то я тебе в попіл зітру!

Сказано це чванливо і крикливо. Данило позирнув на доволі грубу постать перед собою, що ледве досягала йому до козацького плеча, і відповів спокійно:

— Не відаю ніякого бунтівника-запорожця!

— Я хату твою в попіл оберну! Я тобі й сліду від неї не лишу! Чуєш?

— Ваша воля й ваша сила! — так само спокійно відказав Данило.

— Та він не втече від нас! Варто через це гарячитись! — сказав другий, теж знати, офіцер, який, скоро лише увійшов до хати, розсівся на лаві і смоктав люльку з янтарним мундштуком. — Ми ж мало що зранку не їли нічого! — додав він, протестуючи і тихо зітхнувши.

— Що є їсти? — загукав гнівно старший, нагло і люто кидаючись на всі боки і нюхаючи повітря. — Що є? Подавай сюди! Хутко! Подавай!

І він тупотів ногами і лупив своєю шаблею об стіл.

— Жінко! — промовив Данило, — поспішай з ве-
черею.

Господиня проворно взялася готувати страву. Очі її оббігли всю хату, всі куточки, ніби шукаючи когось і, здавалося, якась тривога промайнула на її байдужому обличчі.

Вона шукала очима Марусі і тепер лише примітила, що дівчина непомітно зникла підчас метушні.

V.

Чудова, темно-блакитна, прозора, тепла ніч таємно зоріла, коли Маруся швидко випорснула з хати, проповзла попід гіллястим наметом розквітлої калини, що стелилася по землі, і опинилася в саду. Тут її сховали кучері яблуні і густі, як сітка, черешні.

Тут вона постояла, ждучи, коли перестане колотитися серце. Кожна жилка в ній билася, ноги підгиналися під нею, мислоньки роїлися і мішалися; якісь блискучі образи літали перед очима, а з очей точилися пекучі сльози від нової, незваної досі туті на серці, суміші із якоюсь радісною надією.

Від свіжого нічного повітря вона прийшла до пам'яті, нарешті і сльози припинилися, і думки взяли лад.

Усе навкруги було таке пахуче, та свіже, та цвітуче! Усе таке любе і близьке серцю! Уся повна любови і смутку, вона нахилилась і палко почала цілувати траву, квіти, нахилене гілля, звертаючи туди і сюди очі свої, виказуючи всією істотою своєю і вагання, і щиро-сердну прихильність до чогось, не зовсім ще ясно зрозумілого, але такого, що вже поглинуло всю її душу.

Легенький шелест між деревами пройняв її морозом і кинув у жар. Вона припала до землі, і вся її біла постать потонула в розквітлому білому гіллі.

Все знову замовкло.

Вона на якийсь час немов прикипіла до землі серед цього німого саду, під м'яким світлом і мерехтінням зір, серед тихомірних пахоців квіток і трави; всюди навколо неї було тихо, і вигуки, що долітали з двору, пронизливо тремтіли в теплому повітрі.

Вона хотіла вже була відхилити гілля, що прикривало її, як знову пролетів легенький шелест, такий самий, як і попереду, і просто перед нею виросла здорова постать січовика між двома високими черешнями.

Марусине серце радісно затремтіло і слідом потонуло журно та жахливо затріпотало.

Постоявши трохи, січовик рушив далі, — знати, простував до виходу з саду над річку. Велетенська по-

стать його здавалася велетенською тінню. — так легко, так тихо і зручно пробиралася вона між густими, міцно сплеченими між собою черешнями та кучерявими яблунями: ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно.

Сама не розуміючи добре, чому і нащо, Маруся пробиралася й собі слідом за січовиком, часом лише зупиняючись від тьохкання та замирання серця.

Так обоє перейшли вони через увесь сад, вибралися за огорожу з живої, виткої і повзкої зелені і опинилися коло річки.

Річка колисалася між берегами з якимось турботливим гомоном. Побережний комиш сріблився в темряві; золоті зорі миготіли на хвилях і блискотіли в небі. До в'яза, що попустив спідне гілля своє в річку, прив'язаний був човен, хисткий і легенький, як шкаралупа. Сумежна лука, гори — усе повите було тишею, теплом і прозорою теплою млою.

Тут січовик знову спинився, обертаючи погляд у всі боки і міркуючи, — як раптом почув позад себе дитячий тихий голосок і ту ж мить почув дотик дитячих ніжних рученят. Він обернувся, як людина, якої ніщо не в силі ні здивувати, ні вразити, і побачив перед собою Марусю.

— А що, дівчино? — спитав він її таким рівним голосом, ніби і в зароді не було ніякого лиха, ні напасти.

Але Маруся не спромоглася вимовити і словечка і, тільки ухопивши його за руку, з благанням звертала до нього очі.

Проте оці очі говорили так красномовно і так багато, що січовик погладив її по голівці. Щось схоже на ласкаву ніжність, на жалісне співчуття виявила його нахилена постать.

— Можна пробратися до Читирина! — вимовила Маруся.

— Як же це можна, дівчино-порадонько? — спитав він, стиха усміхаючись.

— У степу стоїть батьків віз із сіном — промовила Маруся: — воли пасуться теж у степу... Я все знаю. де

й що... Запряжемо воли... Лягайте в сіні... Я повезу до Книшевого хутора... Там річка... За річкою вже чигиринська сила!

Січовик дивився у блискучі її очі, на її тремтливу легеньку постать, що стояла перед ним, і чув, як колотиться маленьке серденько. Він почув раптом, що його мужнє, загартоване серце немов розтоплюється в грудях; і щось таке з ним подіялося в ту хвилину, що й опісля не міг він доладу розказати, а тільки замислювався загадуючи.

— Хто це тобі цю думку подав, Марусю люба? — спитав січовик.

— А я знаю казку. — відповіла Маруся, — як дівчина від розбійників утекла.

— А розкажи мені цю казку, Марусю! — мовив січовик.

— А до Чигирина? — несміло спитала Маруся.

— А до Чигирина поїдемо, — одказав січовик. ніби обіцяв їй медяника. — Ми, мабуть, узявши берегом у цей бік, проберемося в степ?.. Прoberемося? Ну й добре! А дорогою казки послухаємо.

Рука об руку вони почали пробиратися берегом якнайобережніше. Спершу долітав до них шум і голоси з Данилового двору. але потім облягла їх цілковита тиша, яка лише буває нічної доби на безлюдних берегах річки, коли навіть плески та переливи хвиль тільки надають тиші, а не порушують її.

— Ану, розкажуй казку, Марусю, — казав січовик. коли вони ступили сюди.

Чимало тривоги, чимало надій і острахів хвилювало Марусю, і вона поглянула на січовика з сумним ваганням; січовик споглядав на неї і усміхався. Навіть при непевному мерехтливому світлі нічних світил видко було в ньому стільки чутости, відваги, таким чарівником виглядав він, що в Марусі відразу відлягло від серця, і зникла вся тремтлива метушливість.

— Ну, починай. Марусю люба, починай! — сказав січовик. — Я страх як люблю казок слухати.

VI.

Маруся почала:

„Жив собі, був собі козак і віддав свою дочку заміж”.

— Коли за доброго чоловіка. то й з Богом! — зауважив січовик.

„Козачці не до душі був молодий”, — оповідала далі Маруся, — „але вона покориласть батькові, пішла заміж і молодий відвіз її до себе в господу”.

— Бідна дівчина! — додав січовик.

„Тільки чудна була та господа в молодого”, — оповідала далі Маруся. — „Стояла вона серед густого лісу, і ніде не було шляхів битих, і нізвідки ніхто не показувався: пустеля навкруги. Тяжко зажурилася молода”.

— Ще б не зажуритися! — зауважив січовик.

„І зразу вона ні на що не дивилася, усе побивалася, потім з горя почала до всього додивлятися та все розглядати... Все розкоші... тільки їй не треба було розкошів, а заманулося їй довідатися, куди це чоловік її щовечора їздить із товаришами. Але як тільки спадуть вони на коней, так відразу й зникнуть у гущавині, лише хвилинку яку чути кінське тупотіння, а потім знову тихо та глухо...”

„Хбдила вона по всьому домі і від усього дому були в неї ключі. Тільки ніколи чоловік не пустив її в один льох. Льох цей стояв під густими гіллястими дубами; двері чорніли з-під зеленої листви, немов звіряча паща. »І що вони таке ховають?« — подумала молода.

„Подумала і зараз до льоху. І бачить на засуві такий замок, що й удесятьох його не підняти.

„Постукала у двері, ніби об камінь — так глухо. Поглянула у щілину — темно, як у криниці.

„Коли це з-під порога щось блиснуло, як іскорка. Вона припала до землі. Щось блищить! »Що воно таке?« — думає собі вона.

„І хоч страшно, проте засунула руку і вхопила.

„Чує — щось холодне. Зирк, а то обрублений біленький мізинчик. і на ньому перстеник. »Довідалась я, — думає молода, — їздять вони на розбій».

„А молодий був такий ласкавий!..”

— От і впізнай людину з виду! — мовив запо-
рожець.

А тимчасом уже почало світати. Передранішній вітрець перелітав степом. Вони все йшли понад тихими берегами рука в руку.

„Почала молода думати-гадати, що їй робити, так думала вона, що в голові в неї шуміло, неначе під млиновим колесом. Навкруги усе чорніли ліси, такі густі, як стіни. Пустиня така навкруги, що в ній лише заблудитися можна, а не знайти притулок або вибратися до живих людей.

„Куди втікати!

„Довго вона думала й передумувала. Сонце вже закотилося, а вона все думає. Зорі висипали на небо, а вона все думає.

„Коли чує: їдуть!

„Увіходить чоловік і такий радий їй.

„Я за тобою скучив!« — каже.

„Простяг до неї руки, а вона бачить на руках у нього кров.

„Що це на рукаві?« — питає.

— А це я полював червоного звіря, — відказує й сміється.

„Почули товариші, і собі засміялися.

„Поглянула вона на чоловіка — був він їй нелюбий, а це ще й страшний став.

„Поглянула вона на його товаришів — жадного приємного обличчя немає.

„Подумала вона, як воно жити з ними, забула про всякі страхи і поклала утекти.

„Утечу світ за очі!«

Січовикові дуже подобалася казка; хоч які думки клопотали його голову, проте він так дививсь на Марусю і так усміхався, наче його солодким медом частували.

„Тільки діждалася, що всі поїхали здому, зараз вона щільно позачиняла і ворота, і двері, і вікна, і пустилася бігти лісом. Ні шляхів, ні стежок, жадного сліду не було. тільки вечірня зоря присвічувала їй, і по ній вона путь держала.

„Усю ніч вона все йшла та йшла, а ліс усе густіший та густіший, все темніший та темніший.

..От ледве-ледве стало на світ благословлятися, і тихо-тихо почали пробиратися в ліс червоні стяги. Вона вже подумала собі, що вдосвіта їй веселіше буде, коли це чує — за нею погоня, і все ближче, та ближче. Гілля тріщить, коні пирскають, чоловіків голос грізно лунає: »найду!« І його товариші переговорюються: — »Ось тут вона! Он там вона!«

„Зиркнула вона туди-сюди: немає ніде притулку!

„Тільки одне дерево стоїть, розкинувши кошляте шатро, вона хутчій до того дерева, вилізла на самий вершок і притаїлася.

„Але, поспішаючи, упустила хустку з шиї і, коли погоня добігла до того місця, зараз усі вони й побачили білу хустку на землі”.

— Ай-яй! — мовив січовик жваво.

„Зараз усі загукали: »Її хустка, її хустка, вона тут, вона недалечко, вона в цей бік утікає!«

„І почали шукати, нишпорити, шаблями гілля рубати, кіньми купці топтати.

„А тут чоловік і каже: »Чи не забралася вона де на дерево?«

„Ухопив свій спис і, що було сили, почав ним колоти поміж гіллям!”

— Ай-яй! — сказав січовик. — Бідна молодиця, натерпілась же вона лиха!

„Коли це гострий спис устряв їй у бік, потім влучив у руку, потім черкнув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, та тепла кров так і закапала, так і закапала з дерева”...

Січовик знову розжалобився над бідною молодницею: охав та ахав він дуже жалібно.

..Краплини її крові влучили просто на голову чоловікові. »Ох, яка тепла роса капає з цього дерева!« — сказав він.

»Видно, побігла вона десь далі!«, — кажуть йому товариші.

»Далі наздогін за нею!«

„І всі розсипалися у лісовій гущавині.

..А вона тоді тихенько злізла з дерева і знов пустилася бігти.

„Довго вона бігла, дуже довго, і вибігла на дорогу, і бачить — їде шляхом старий козак і везе віз із сіном. Кинулась вона до козака і почала його благати: »Візьми мене, чоловіче добрий, сховай мене денéбудь! За мною женуться! Мене піймати й убити хочуть!« — А козак їй і каже: — »Та ось я везу сіно; лягай на возі, зарийся якнайглибше та тільки лежи тихо!«

— Бравий козак! Дай йому Боже здоров'я чорт зна поки! — мовив задоволений січовик.

„Ледве встиг старий козак зарити її в сіно та махнути на воли батогом, аж тут і погоня надбігає!

»Чи не бачив часом молодиці?« — гукають до козака. — »Куди вона побігла?«

»Не бачив«, — відказує козак.

»А що ти везеш?«

»Сіно везу.«

»Добре сіно в тебе? Ану. взич но трохи нашим коням.«

„Козак спинив віз і скинув сіна для їх коней.

»А в тебе, либонь, ще люлька не погасла?« — питає один розбійник.

»Ні, курить ще,« — відказує козак.

»Дай но запалити.«

„Козак подав їм свою люльку, і вони почали один одному передавати її та свої запалювати.

„А отаман і люльки не розпалював, і коня свого не годував, підійшов до воза і схилив на нього свою грізну голову та все глухо твердить: »знайду її, знайду!«

„А вона все це чує і навіть гаряче дихання його чує.

„Так минула чимала година, поки товариші не гукнули.

»Отамане! На коня, на коня, уже день ясніє!«

„І всі вони спали на коней та помчали в темний ліс...

„А старий козак поїхав далі і привіз молодицю до батькового двору!“

— Хай щастить їй доля! — сказав січовик. — Чудова казка, Марусю люба, і велике тобі спасибі за неї! Хороша казочка! Така хороша, що й не вимовиш словами!

VII.

Вони ні на хвилину не задержували ходи і увійшли вже чимало.

Зоря ще не розсвітала, але м'яке, тепле нічне повітря вже посвіжішало, з давнього монастиря, невидного за неясними обрисами далеких лісів, ледве чути було благовість, і якийсь особливий тихий дзвін пробігав побережним комишем, і річка, далеко заточившись у м'який беріг сонною затокою, верталася звідси, немов зненацька розбуркана та стурбована, котила хвилі вперед і бурхала без пуття та гучно, потім усе більш та більш уймала пориви хвилі та бризки і ховалася з очей, ніби глухо нарікаючи.

Коло цієї затоки вони взяли в інший бік.

Ні шляху не було, ні стежки, але Маруся добре знала місцевість і незабаром вивела січовика в чистий степ.

Їх обдало міцними, гострими, тверезими пахощами тільки що скошеної степової трави та квіток, що йшли від величезних, порозкидуваних по степу стогів сіна; січовик пильно обертав погляд у всі боки. Недалеко позад себе углянів він у присмерку житло людське, укрите тінню від густого дерева.

— Це наша хата, — сказала йому Маруся. — Загорода близьенько, попереду.

— Веди, Марусю, — сказав січовик.

І хоч ніде поблизу не видно було й ознаки якої-будь загороди, та він, не вагаючись і трохи, ступав у легенькі сліди Марусині.

Не встигли вони вступити п'ять кроків, як Маруся промовила: „тут!”, і вони опинилися на чимось таким, ніби простора яма серед рівного степу, спустилися в неї і на самому споді січовик примітив вербову загороду, а в ній дві пари пишних круторогих волів, що здавалися крутими горбами на рівній поверхні.

Маруся відчинила загороду і тремкою рукою погладила злегенька спершу одну, а потім і другу рогату голову. Легеньке ласкаве мукання було їй на відповідь, і, немов розуміючи, що найголовніша річ обережність

та тиша, воли, виведені з загороди, ступали степом, мов важкі човни на тихих хвилях — нечутно, рівно, швидко.

Віз стояв недалеко від стіжка, високо накладений сіном.

— Що? — спитала Маруся, побачивши, що січовик спинився і дивиться на неї.

— Яка ж ти маленька, Марусю! — промовив січовик. — Яка ж ти маленька! Кожен уважатиме тебе скоріш за степового жайворонка, як за діловиту особу!

І справді Маруся була невеличка, а серед безкрайого степу, коло величезного воза, запряженого дуже житми волами, поруч із велетенським січовиком, вона здавалася ще дрібнішою, ще хрусткішою і ще безпомічнішою.

— А ось мамину хустку забули коло воза, — відказала Маруся. — Я зав'яжу її по-баб'ячому і як сяду на віз, то здаватимусь бабою...

І вже її великі очі дивилися на січовика з-під баб'ячої пов'язки, під якою щезла кучерява шовкова голівка і рожеві плеченята.

Січовик усміхнувся і декілька хвилин не міг, чи не хотів вимовити і слова.

Голос його був дуже тихий, коли він знову заговорив.

— Ти добре знаєш шлях, Марусю?

— Знаю. Усе просто до озерця, а коло озерця шлях поверне праворуч, і тоді видко буде жутір пана Книща, а за хутором уже вільна путь до Чигирина, казав пан Крук батькові...

— А ти знаєш пана Книща?

— Знаю. Він приїжджає часом до батька всячину купувати.

— А як він тебе, гадаєш, привітає?

— Не знаю, як привітає.

— А коли зле?

— Або ж він зрадить?.. — і відповіла і водночас спитала Маруся. — Він до батька ходить... він приятель...

— А чи знаєш ти, Марусю, що тепер скрізь по всіх усядах військо стоїть, скрізь вороги вештаються? Знаєш, Марусю, що тепер, замість квіток, мабуть, по оби-

два боки шляху сувої диму здіймаються від пальби: різня йде!

— Знаю! — відказала Маруся.

— Зазиратимуть недобрі ворожі очі тобі в обличчя і, коли ти зіб'єшся на одному слові, коли тільки затремтиш — усе пропало!

— Я не зіб'юся на слові, не затремчу... Я не боюся ворога, я тільки боюся невдачі!

— Марусю, знаєш, може, смерть нас спіткає...

— О. перш треба тобі в Чигирин дістатися! — промовила Маруся.

І скільки благання і рішучости було в її тихих словах! На цьому стала їх розмова. Воли незабаром були запряжені.

— Марусю, — сказав січовик, — коли тебе хто спинить, не впадай коло воза, як пташка коло гніздечка, розумієш?

— Розумію! Треба бути, як ти.

— Усім кажи, що везеш сіно до пана Книша, а якщо щасливо доберемося до Книшевого двору, то ти скажи тому, хто вийде назустріч: „Чудові руна у вас, хоч і не спілими жати, то добре!“ Чуєш?

— Чую, — відказала Маруся.

Січовик зарився в купу сіна на возі, Маруся сіла за погонича, воли рушили, і віз, хитаючись та перехляючись, потягся росистим степом.

Зорі починали вже погасати; вітрець став жвавіший, і краплини роси заграли виразніше у траві.

VIII.

Тихо посувався величезний віз степовим шляхом; при світлі зір, що погасали, миттєв степ, недавно викошений і вже густо і м'яко застелений молодого травою та квітками, успанний іще незів'ялими стогами запашного сіна. Тихо посувався величезний віз шляхом. Тихо було навкруги, і два-три поклики в далечині, два-три далеких постріли ще більше давали відчуття цю тишу.

Перед Марусею розбігався краєвид на всі боки широко та далеко. Кожний найменший звук ловило її

чутне вухо: найменше шелестіння трави, або пташиних крилець, — і безнастанно очі її оберталися на всі боки і стежили за кожною точкою. У темі літнього досвітку не видно було виразно її личка, нічим не виявляла вона своїх думок, чи почувань, але вся невеличка постать її нагорі кошлатого зеленого воза говорила про її невсипущу пильність, про її томливу тривогу.

Раптом почулося тупотіння значної кінної ватаги: праворуч з'явилася юрба верхівців та сказано летіла до Марусиного воза.

Декілька диких, похриплих голосів здалека загукали до неї:

— Стій! Стій!

Вона спинила воза.

Миттю обступили її, і нечемні питання чужою для неї мовою посипалися з усіх боків.

— Куди?.. Звідки?.. Чия ти?..

— З хутора, — відказала Маруся, — Чабанова Данилова дочка. Везу сіно на хутір Гони, до пана Книша.

Заспокоєні верхівці розступилися трохи, і хриплий голос казав з досадою:

— Я ж казав вам, що фальшива тривога, а ви полохаєтесь, як степовий птах! Ну, де ж ваші польські шпигуни?

— Проте ніякої біди не сталося від того, що ми проскакали півверстви вбік! — відказав на це другий голос, видимо, якоїсь молодой, рухливої та безжурної людини.

— Коли в голові гуляє вітер, то все не біда! — незадоволено пробурчав перший.

Дальше бурчання заглушив свист нагая і тупотіння коня, що рвонувся вперед.

— Ох, сердитий який! — промовив другий голос із легким сміхом. — За мною хлопці! Віз захопіте!

Ватага рушила, і під її вартою рушив Марусин віз.

Куди дівчина тільки й обертала свої очі, скрізь бачила вона коло себе похмурі, грубі, суворі обличчя; всі їхали тихою ходою і немов відпочивали, поринувши у свої думи, на час забувши про сторожкі козацькі звичаї. На одних обличчях знати було сум, на інших тур-

боту, або невгавущу одвагу, або байдужість до всього у світі.

Попереду гарцювали два офіцери і, либонь, сперечалися. Не чуючи їх слів, Маруся вгадала, що один, веселий, молодий, з його живої, рухливої постаті, з його швидких і наче різких рухів, а поруч нього — незадоволений гладкий товариш, який здавався важким чавунним зливком, що тяжко пригнітав нетерплячого, гарячого коня. Силкуючись не пропустити ніякого речення, якими перекидалися зрідка між собою в ватазі, Маруся намагалася теж відгадати, про що сперечалися старші, що гарцювали попереду, чи не про її віз? Чи вони забули про нього? І що далі буде? І як зустріне її пан Книш? І чи доїде вона до пана Книша? І чи пощастить йому дістатися до Чигирина?..

Тихо хитаючись та перехилиючись, посувався віз. Останні нічні тіні мали вже зникнути; передсвітню здорову, проникливу свіжість уже було чути; поважні воли виступали тепер бадьоріше, муштровані коні, не змінюючи звичайної військової ходи, тулились ближче до воза, витягали голови і залюбки висмикували жмутки запашного сіна.

Раптом щось примусило Марусю мимохіть звернути устромлені в далечінь очі вліво, і вона зустріла допитливий, пронизуватий погляд інших блискучих очей — погляд, який стежив за нею уважливо і з непевністю.

Коло самісінького воза, черкаючись об нього, їхав уже немолодий верхівець. Очі дівчини, призвичаєні до присмерку, добре розглянули кожну грубу рису його жвавого, розумного обличчя. Він дивився пильно на неї, і без слів можна було зрозуміти його погляд: „Чудне оце мале дівча! Чудний і той, хто обрав цю крихку цяцьку за погонича серед ночі, неспокійного, непевного воєнного часу!”

— У тебе, дівчино, рідні батько та мати. чи ні? — спитав він несподівано Марусю і, помітивши, що вона не розуміє його мови, каліченою українською мовою переклав їй своє питання.

— Рідні і батько і мати — відказала Маруся.

Погляд його впився в неї ще непевніше і став іще допитливіший та пронизуватіший.

Марусі здалося, що якийсь крижаний покрів покрив усе її тіло, і холод пройняв її усюди, до самого серця. Степ перевернувся у неї в очах, немов небо в бурхливих хвилях, у голові закрутилося, але вона пам'ятала наказ січовика і, бажаючи бути, як він, промовила рівним, хоча не жвавим голоском:

— А ваші батько та мати живі?.. Багато у вас родичів?.. Є у вас діти? Дочки чи сини у вас?..

Не знати, чи тихий здержливий голосок, чи звичайне питання розбуркали заглушені радощі та тугу на серці, тільки вони прокинулися, і допитливе, спостережливе обличчя, що наповнило Марусю томливою тривогою, стало якимось ігрищем то тіней, що його охмарювали, то ясних просвітків: спомини, образи, жалощі, побоювання, надії, здавалося, душили сильну людину, підступаючи живими лютими припливами. Чудно дивилися тепер на Марусю ці неймовірні, попереду допитливі очі, ніби жадаючи знайти в її образі якийсь інший, далекий образ, що казав, може, колись усміхатися тепер тремтким губам.

— Так, у мене є дочка, — промовив він, помовчавши чимало.

— Велика? — спитала Маруся.

Він усміхнувся. Мабуть, перед його очима промайнула дуже маленька, неміцна, хрустка постать, коли вважати на його трохи томливу усмішку.

— В завбільшки тебе, коли ще не менша, — відказав він і тяжко замислився.

Офіцери, що гарцювали попереду, все сперечалися; одному не обридло під'юджувати, другому не надоїло буркотіти; це була, либонь, забавка кожному з них у вільному, дикому, нудному житті.

Раптом у задніх лавах хтось упівголос заспівав: „Вспомні, вспомні, мая любезная, нашу прежнюю любовь!“ і Маруся, в якої кожен звук викликав цілу низку мрій про Чигирин, про пана гетьмана, про нього, вся здригнулася від звуків глухого, дужого голосу немолодого верхівця, її допитувача, який тихо про себе підспівував розпочату пісню. Спів скоро зійшов у нього на якийсь пристрасний, гіркий шепіт, тимчасом як заспівач, явно захоплюючись, розлягався ще голосніше і та-

кими хвилями суму та безжурности, жалю та відваги, що люто допікав до живого. То той, то інший голос підхоплював пісню; нарешті, всі голоси підхопили за-разом її й злилися в один гук, що далеко розкотився по степу.

Коли пісня стихала, всі побачили, що розвиднюється, немов досвіток виступив десь із-за нагло розчинених дверей, а не розжеврився помалу. Недалечко від шляху видко було тихе, невеличке озерце, вкрите, немов димовою пеленою, ранішнім туманом; від озера праворуч звивався м'який чорний шлях до хутора, над яким тонкою прямою цівкою стояв дим.

Це виступав хутір пана Книша.

Моторошно було у присмерку теплої ночі, у присмерку ранішнього світання, але при блискучому сьайві благодатного ранку стало ще моторошніше. Весела велич природи якось дивно впливала на душу, то розбурхуючи її, то втихомирюючи, то наповняючи якимось подвійним чуттям — страху й надії, що зчіплювались і боролися, не перемагаючи одне одного, як борються одне з одним два однакові дужі — вогонь і вода, що не зіллються ніколи.

Маруся шукала очима підстаркуватого верхівця, який від'їхав від неї і зник у юрмі серед інших, і її очі скоро відшукали його та стрілися з його очима. В його погляді не було вже ні допитливости, ні гострої спостережливости — якесь вагання, якась непевність та страх розлилися по всіх рисах його грубого, хижого обличчя і дивно його м'якшили.

— Господи, Ти Боже мій, яка малеч! — мовив один із ватаги, углядивши Марусю при світлі сонця. — І їде собі байдужісінько ні пороку, ні кулі не боїться.

— Таку дрібноту ні одна куля, гадаю, не візьме, — відказав другий. — Все одно, що макове зерно!

— У них і дівчата не боязкі, це вже такий народ, — устряв до них третій. Я кажу вам, бачив, як підчас самої колотнечі, кров хлющить, земля дрижить, і січуться, і вмирають, а вона собі ходить поміж ними та вибирає своїх, наче в саду ягоди, їй-Богу!

— Та й гине ж їх скільки! — сказав іще один співрозмовник, що прилучився був до них.

— Та всі ми загинемо так чи інак, — сказав хтось ізбоку. — В тім тільки й річ, щоб загинути якнайкраще! От що!

Здалека донеслося декілька пострілів, і гук від них немов чари, в одну хвилину сполохнув усі інші думки, усі інші почування; роздум, що було обняв декого, розпочатий задум, уполовину висловлена думка, невисловлена відповідь, — все це увірвалося, немов перетята гострими ножицями нитка, і вся ватага разом перекинулася немов в одну істоту, що чутко нашорошила вуха й готова була до відсічі.

Офіцери теж припинили свої коні, перестали сперечатися і дражнити один одного.

Постріли залунали знову.

— Це з нашого боку! Певне. це з нашого! — скрикнув молодий офіцер.

— Гайда, гайда! У підмогу! Це наші б'ються! Ей, Іване! Пристав віз до хутора та розпорядись... Вперед!

Маруся не встигла ще й зміркувати допуття, в чому річ, як уже ватага помчала, як вихор, і скоро зникли з очей усі, окрім Івана, якому наказано „приставити віз і розпорядитися”. Немов дикі птахи, не оглядаючись, усі знялись вони й полетіли, тільки підстаркуватий москаль, що розмовляв з нею, повернувся і ще раз поглянув на неї.

— Торкай, торкай, мала! — промовив Іван, запалюючи коротеньку люльку.

Маруся позирнула на Івана. Він їй здавався чимось подібним до їжака.

— Торкай! торкай! — сказав він суворіш удруге.

Віз посувався помалу вперед, до Книшевого хутора; замигтіли засіяні, але подекуди немилосердно витоптані, витолочені поля, постріли долітали, все частіш і частіш; і, непомітно підіймаючись на згористу могилу, через яку звивався далі шлях, Маруся вгляділа якісь намети й шатра, а над ними стояли сувої чорного диму, і вибухали вряди-годи огняні язики червоного полум'я. Часом у голосному ранковому повітрі чути було людський голос і стогін, ледве виразне жалібне ревіння худоби й дитячий плач, і гадасування дробини та тріскання від руїн людських осель.

З'їхавши на самий шпиль могили, Маруся, як на долоні, побачила здалека бойовище. Вона побачила село в полум'ї, дві дитячі постаті, що бігли, самі не знаючи куди, вхопившись за руки, перелякані, з жахом; розпізнала декілька жіночих постатей, що нерухомо простягалися посеред степу; і на її очах падали, стогнучи, люди, летіли перелякані коні без їздців, рідшали люті ватаги, застелялася земля трупом та пораненими; трава, змочена теплою кров'ю, темнішала. Небо набувало якогось зловіщого червоносинього кольору. Купи пороку кружляли хвилями.

А просто перед нею зеленів і пах хуторець пана Книша, і віз тихо до нього посувався, все ближче та ближче. В гущавині густого саду вже вирізнявалося різноманітне дерево й кущі із своїм мережаним листям і квітками; у відчинені ворота побачила вона темно-жовтих, перістих курей, що походжали по широкому двору, порослому м'яким оксамитним шпорищем і заставленому всякою хазяйською справою та знаряддям; коло воріт сидів величезний кудлатий собака; він вже заплідив на шляху воза і ждав його байдуже та пильно, як особа, що вже досить багато бачила за своє життя і давно вже поклала собі — не квапитися виявляти свої почуття.

ІХ.

Ледве віз спинився коло воріт, як перед Марусею опинився хлопчик літ п'яти, схожий на орля, рум'яний та дужий. Коли б він справді був степовим орлям, то й тоді він не зміг би був ні проворніше налетіти, ні встромити сміливіше в Марусю погляду, ні хутчій оглянути і її, і віз, і воли.

— Чи дома пан Книш, хлопче? — спитала Маруся

— А ви приїхали до діда в гості? — спитав замість відповіді хлопчик.

— До діда; дома дід?

— Дома.

— А де ж він?

— Отам у саду, а, може, в хаті, а, може, на толоці.

— Поклич діда, хлопче.

Але дід уже наближався до воріт.

Трохи похилий, простодушний дідок у сільському полотняному вбранні, в сороці та широких штанах, у солом'яному брилі.

Він почтиво вклонився приїжджому воякові і зараз же впізнав Марусю, — і ніяк не виявив здивування, не наче її ждав, немов такі провідини були найзвичайнішою річчю.

— А, дівчинко мала! — мовив він: — чи здорова та весела? Милости просимо до господи, а коли в хаті занудитися, то от Тарас знає, де суниці, і де поспілі малини. Можна теж забавитися пампушками або маківниками. Є й пиріжки про запас, — такі пиріжки, що розважать голодну душу.

Іван почув слова: маківники, пиріжки.

— У тебе, либонь, у господі не без припасу? — промовив він суворим голосом, але в цьому голосі чути було нотку вже м'якшу, викликану уявою пирогів та інших страв.

— Дякувати Господеві! — відказав господар: — милости просимо до господи!

Що який то привітний, що який щирий, який не лукавий, здалося, господар був пан Книш!

— Милости просимо, дорогий гостю, не сподівався, а Бог послав... і послав!.. От несподіваний, та зате дорогий гість... Милости просимо, милости просимо!

„Несподіваний, але дорогий гість”, втомлений і голодний, не починав ніякої розмови, ні пояснень і пішов слідом за господарем, випростовуючи намучене тіло, позіхаючи, чухаючись, — словом, користуючись рідкою нагодою поніжитись тілом і душею, поклавши собі за річ певну, що господар — простака і добрячий мужик, і тільки піклуючись про те, що то за пиріжки в нього, що то за страви та напої.

Маруся заїхала в двір і теж пішла за ними, а за Марусею хлопчик Тарас.

— Пане Книшу! — сказала Маруся. — Яка чудова ярина у вас! Хоча б і не стиглою жати — то все добре!

— Слава Богу, дівчинко, слава Богу! Цього року все добре вродило! — відказав пан Книш не обертаючись.

І хоч би трошки затремтів у нього голос або став вищий чи нижчий, хоч би от стільки стрепенулась його постать або прискорив він чи задержав дрібну, поспішну ходу, хоч би капелинку змінився де в чому його вигляд хазяїновитого господаря, що трохи чваниться своїми пирогами, що з таємною втіхою спішить почастивати гостя і наперед уже лукаво усміхався, уявляючи собі, як він радісно здивується на перший шматок його страв, які він, господар, ставив, либонь, понад усе на світі... — „Що ж це? — він не зрозумів?”

У Марусі тяжко занило серце; вона не знала, що думати та діяти, і постановила знову теж саме: б у т и, я к в і н.

Тож вона більш нічого не сказала і ввійшла до господи. Це була простора, прохолодна, біла, як сніг, хата, з широкими лавами, із столом, застеленим білою скатеркою, з глиняною долівкою. По стінах подекуди висіли пучки напівзів'ялого запашного степового зілля; в кутку, за образами, позапінаними білими рушниками, теж висіло зілля і змішувалось із сухими торішніми квітками, із свяченою вербою і зеленосвятковим зіллям.

Господар запросив сідати і, знати, увесь заклопотаний частуванням, увесь зайнятий чванливим бажанням не осоромитися і виказати своє господарство з найкращого боку, метушився, накриваючи стіл, бігав у льох, рився в коморі, бряжчав посудом, опускав додолу ложки, переливав щось із одної пляшки в другу, лазив на горище за копченою ковбасою; і через ці ширі клопоти мучив усе вичікуванням голодного гостя та звертав усі його помисли тільки на ці клопоти та їх ласі наслідки, вселяючи в нього вдячність разом з досадою та нетерплячкою, які, однак, не переважали першої.

— Та ти, господарю, не турбуйся вже так задля мене! — говорив уряди-годи гість.

— Не можна... не можна... дозвольте, пане... як звуть вас, добродію? — відказував щирий господар.

— Та мене звуть Іваном, — говорив той, зітхаючи й покоряючись.

— То вже дозвольте, пане Іване, почастивати, чим Бог послав. Вже дозвольте!

— Ми люди військові, ми не звикли солодко їсти — нам аби не голодний та й годі! — на свою користь силкувався вмовити пан Іван.

— Ні, ні, ви вже дозвольте! — відказав господар.

Маруся сиділа на лаві, намагаючися бути, як він, з виду спокійна і тиха, але вона відчула такі припливи та відпливи надій і страху, що ніхто того й розповісти словами не зможе та рідко хто зможе собі уявити.

Хлопчик Тарас, доволі надивившись з кутка на гостей, поглядав у вікно та рахував постріли, що ясно долітали до хутора.

Нарешті все для снідання наготовлено, і пан Іван, довго начекавшись, накинувся на нього з якимось вожим чуттям і з грізним виглядом вояка, що не шанує насолоди смаку; але хутко, дуже хутко, він якось увесь пом'якшав, навіть перейнявся трохи ввічливістю, а після кількох чарок усяких наливок очі йому посоловіли і заграла невиразна усмішка на устах.

Хазяїн уряди-годи пригадував собі про якінебудь нові, заховані десь ласощі і то ходив у льох. то лавив на горіщі, питаючи попереду дозволу пана Івана.

А пан Іван уже не перечив, тільки кивав йому головою на знак того, що йому це здається добре і що він на все згоден.

— А ти що ж, Тарасе, галок рахуєш? — сказав господар до внука, — пішов би та сіна підкинув волам. Це у мене такий робітник, що кращого й не треба, дарма що ще до неба не виріс! — додав він, звертаючись до пана Івана.

На це пан Іван хотів відповісти щось поважне, але поважного нічого не відказав, тільки помалу та невиразно усміхнувся.

Тарас скочив зараз із лави й побіг до дверей.

Маруся не змогла стерпіти далі муки, теж устала і сказала:

— І я піду з Тарасом.

— Іди, йди, малесенька, — відказав їй господар і, коли вона йшла повз нього, він погладив її по голівці — тільки погладив по голівці і неначе якими чарами вернув їй певність і бадьорість.

— Господарю! — промовив ураз пан Іван, з безнадійним силкуванням збираючи докупити думки та пояснюючи справу: — сіно наше... узятє сіно в полон... дай викуп... великий викуп давай... це добре... дуже добре...

— Ваша воля, пане Іване, — відповів господар. — Хоч сіно, хоч викуп беріте, ваша воля!

— Ну, це добре, — сказав пан Іван. — Це... це добре...

Х.

Вийшовши надвір, Маруся побачила свій віз на тому самому місці; Тарас смикав із нього оберемками сіно і підкидав волам, а воли велично, з гідністю приймали таке належне вшанування. Тремтячи, непомітно ходила Маруся коло воза, силкуючись відгадати те, що її мучило.

Довго вона отак кружляла, немов підбита іграшка над зруйнованим гніздом. Тарас, виконавши доручене йому діло, заговорював до неї про це, про те, але вона відповідала йому коротко — усю її істоту перейняли були турбота, тривога та надії.

Розваживши, що це кружляння коло воза може накликати підозріння, вона відійшла від нього і тинялася по широкому дворі; вона заглянула в густий садок, подивилася в далечінь у поле.

— Що діяти? Що буде? — думала вона.

Коли це, йдучи повз купу каміння, накиданого у дворі, вона почула голос, що ясно промовив.

— Спасибі, Марусю мала! Не бійся нічого, все гаразд!

Вона ту ж мить упізнала цей голос і, вражена радіщами, мов стрілою, раптом зчарована і знесилена від мук і тривоги, які враз оце зникли, похитнулася, ледве не впала і сіла на землі, не маючи сили ступити далі й кроку.

Помалу вона прийшла до пам'яті й уважно придивилася до місцини: купта каміння, коло якої вона сиділа, видимо, була накидана тут дуже давно, ще як му-

рували льох, продухвина з цього каміння виходила у двір, і каміння, що лишилося зайве, з того часу видно й не займали, бо воно проросло травою та кропивою геть скрізь.

— Чи не почулося мені? — подумала Маруся, уся завмираючи від млости.

Але голос, виходячи з-під землі, пролунав удруге.

— Вірна моя дівчинко! Розваж своє серденько! Переплили ми саму бистрінь, на березі, дасть Бог, не потонемо!

Маруся довго була непорушна, все ще прислухаючись. Від його слова, як чарівного наказу, серце її наповнилося живою радістю, і тому на обличчі заграв такий гарячий, щасливий рум'янець, очі так засяли й засвітилися, що Тарас, який гарцював по дідівському дворі то в гордому вигляді гетьманського коня, то в грізному вигляді самого гетьмана, то взявши на себе образ хоробрих козацьких отаманів та полковників, то, нарешті, розпалений своїми гарними й славними ролями, свавільно стрибаючи та плигаючи у своєму власному вигляді, опинившись перед чужою дівчинкою, зачудувався переміні в ній, спинився перед нею в якомусь ваганні і втопив у неї свій орлячий погляд.

— Що їй дід дав? — подумав він. — Що?

Перед ним замигтіли й почали літати якісь неясні привиди смачних маківників у меду, солодоців, коней-медяників, смажених горіхів та іншого добра. І що більш дивився він на чужу дівчинку, то привиди ці ставали фантастичні, принадніші, а водночас усе більш дражнили та хвилювали його. Не розуміючи, сподіваючись, він стояв та дивився, більш як колибудь похожий на хижого орля, що розпростало крила, нагостило дзьоб та пильно оглядає оком, у який бік летіти за здобиччю.

Він увесь стрепенувся, коли Маруся заговорила.

— А що, хлопчику, може, підемо з тобою в садок?

— Йдімо, — відказав він, — трохи вагаючись, як людина, що ще не певна, чи виграє вона від цього, чи програє. — А що дід дав?

— Кому? — спитала Маруся.

— Тобі!..

— Нічого.

— Так обіцяв? Що обіцяв?

— Нічого.

Тарас глянув на гостю пильно й непевно.

— Чого ж ти така рада? — спитав він.

— Я?

Вона хотіла сказати: „я не рада“, та змовчала і сказала тільки:

— Ходім у садок.

І вони пішли у садок, і гуляли там, і рвали ягоди, обмірковували всячину.

Хлопець Тарас до міркування був охочий, особливо охочий до міркування про те, як би те або те він впорядив, коли б він був паном гетьманом, і вже певно нічого, — хай він буде звіздар, — і не злічив би, скільки на словах передувив він усякої невіри, скільки міст забезпечив, скільки сіл та слобід збагатив. Мова хлопця Тараса була тоді принадна, як мед; а дивлячись на нього, можна було з певністю гадати, що й діла його не будуть полином.

Я не знаю, чи багато є на світі чого кращого від гуляння в запашному, свіжопахучому, густому саду, коли серце грає й уся ваша істота, після пекучого дожджання та томливого вагання, неначе сміється! Дай, Боже, погуляти так усякому доброму чоловікові хоч раз у житті!

Так гуляла Маруся, ходячи слідом за Тарасом по всіх кутках і закутках саду й розмовляючи про це, про те.

А Тарас, водячи гостю по саду, частуючи ягодами та забавляючи розмовою, все таки деколи поглядав на неї з непевністю й ніяк не міг відігнати від себе тих неясних, принадних привидів таємничих маківників, бубликів, солодоців та всяких інших смачних речей, які десь близько є та являються перед ним щоразу, як тільки зверталося до нього осяяне обличчя гості.

XI.

А сонце тимчасом височенько підбилося, і сяло. і вигравало так, що ніде сливе тіні не було, а якщо де й виявлялася, то все таки її якнебудь та пронизував, якнебудь та переймав, якнебудь та зачіпляв сонячний промінь. Його тепле й яскраве світло навкоси впало в хатне вікно. біля якого заснув нагодований пан Іван, і, мабуть, своєю м'якістю та теплом збудив його, непризвичаєного або вже давно відвиклого від усякої м'якості та теплоти на білому світі.

Пан Іван хоча пробудився. та деякий час не розплющував очей, а тільки зітхав та якомось жалібно усміхався. Цією усмішкою немов хотів він сказати: „Адже я добре знаю, що від усіх теперішніх пестошів і сліду не лишиться, як тільки я розплющу очі; я пак знаю це й розумію!”

Але раптом він скочив, як опечений, обличчя знову мало звичайний байдужо-похмурий і навіть трохи ворожий вираз, і, проворно осмикуючись та збираючись, він вороже оглядав білі стіни. на яких грало веселе сонячне проміння.

У хаті не було нікого: він гукнув голосно й уривчасто:

— Ей, господарю!

Гучний був голос у пана Йвана і покотився по дворі по всіх кутках. Маруся й Тарас метнулися до хати і. притаївшись за кущами бузку та калини, чекали. що буде.

Кругом було тихо і нічого не було чути, окрім гомону та руху літнього погожого дня.

Пан Іван гукнув знову, голосніше й більш уривчасто. як попереду:

— Ей, господарю! Чи тобі позакладало?

І зовсім готовий в дорогу, у шапці і, приладжуючи якнайзручніше спис. пан Іван стусонув у хатні двері каблуком, розчинив їх навстіж і спинився, не знаючи, куди краще йти: сіни були прохідні, і з обох боків по траві викладалися стежки, і там, і тут стояло різне сільське знаряддя. З третього боку були наполовину відхилені двері у світлицю.

Але вже чути було привітний голос господаря у відповідь на заклик, голос, перериваний легеньким, досить приємним кашлем та проворною, спішною ходою.

— Йду, пане Іване, йду! — привітно та щиро почувалося здалека.

Але пан Іван ніяк не міг збагнути, звідки наближався голос, і, даремне повертівши м'язами туди й сюди, нетерпляче сунувся у які попало двері й віч-у-віч стрівнувся з ласкавим задиханим господарем.

— Чи добре відпочили, пане Йване? — спитав господар, спочутливо та простодушно поглядаючи в недоволені очі гостя. — Не кусали мухи?

— Чорт їх бери, хоч би й кусали! — відказав пан Іван, який почувався щось не до ладу після спочинку та сну.

— Певно, цур їм; пане Йване, — сказав господар, охоче пристаючи на висловлену гостем думку, і тимчасом як гість на хвилину замислився, похмуро та гнівливо покручуючи вуса, він теж, подумавши хвилину, додав:

— Одне, скажу вам, часом отак саме підчас смачного сну досада візьме доброго чоловіка від цієї пюгані...

— Від якої? — спитав пан Іван, виходячи з задуми.

— Та від мух таки, добродію. Подумаєш, що добрий чоловік для них солодший від меду часом..

— Голова болить, — перебив похмуро пан Іван балакучого господаря. — Ти краще чарку горілки піднеси, як дарма базікати..

— Милости просимо, милости просимо, пане Іване, — підхопив господар, захапавшись із такою охотою, наче йому село з ґрунтами та ланами подаровано.

І дрібною радісною ходою подибав він поперед пана Йвана в хату, а пан Іван ступав за ним слідом усе з тим самим похмурим та гнівливим виглядом, але вже пригладжуючи і розправляючи свої щетинисті вуса.

— Сідаймо, пане Йване, а я зараз чарочку налляю — говорив хазяїн, тупцяючи по хаті.

— Ніколи сідати, — відказав, не м'якнути, пан

Іван, — давай хутчій, я так на ходу хильну. Та гроші ти вже наготовив? Мені чекати не з руки.

— Шкода, страх як шкода, що так вам спішно, пане Йване, — промовив господар. — Таку горілочку пити б та смакувати, скажу вам по щирості...

— А гроші готові? — спитав пан Іван...

— Готові, пане Йване, хоч і важкенько нашому братові...

Тут господар зітхнув і меланхолійно поглянув на витягнутий з кишені гаманець, а потім на пана Івана.

— Шкода й розбалакувати про це, — відказав пан Іван, що вже встиг проковтнути величезну чарку горілки, наче ягідку.

Господар, знову зітхнувши, покоровся і більше не балакав; мовчки вийняв гроші, гривні, і почав їх на всі боки обертати, роздивлятися, а потім пошепки лічити.

— До трьох сот налічиш, чи не сила твоя? — спитав пан Іван, але не дуже сердито, бо, питаючи, наливав другу чарку горілки, а спитав більш глумливо, навіть жартівливо. — Ти по якому лічиш?

— А я все на копи лічу, пане Йване, — відказав господар: — п'ять, шість... нема кращої лічби, як на копи... сім, вісім... покійні батько зроду не помилялися... дев'ять... і жаден жид їх не збив... одинадцять... а вже звісно, що жиди...

— Жиди перші на світі хриstopродавці! — не уважливо перебив пан Іван та, наливши третю чарку, випив її і деякий час тихо та мовчки слухав міркувань господаря про жидівську натуру, перериваних лічбою грошей, які він складав у стовпці на столі.

Але після четвертої чарки уся суворість пана Йвана вернулася з лишкою: лоб насупився, обличчя потемнішало. На ласкаве вітання господаря він нічого не відказав, строго перелічив подані гроші, засунув їх у кишеню нетерпеливою рукою, вийшов швидкою ходою з хати, відв'язав коня, що попасає, назвавши його прожорою, суворо підняв шапку на всі привітання, насунув її зараз же мало не на самі ж очі та пустив коня підтюпцем із двору і незабаром зник серед широкого степу, що яскраво зеленів під промінням веселого сонця.

ХІІ.

Тимчасом, як орлячі очі Тараса жадібно пасли слід за паном Іваном, як той гнав уздовж степом, Марусині очі, вирядивши їздця із двору, звернулися на господаря.

Господар став біля воріт і, либонь, без цілі, не думаючи, дивився у слід за паном Іваном, глядячи, як і Тарас, на його швидку їзду та машинально прислухавшись до гуку копит по степу. Одною рукою пестив він собаку, що надійшов до нього, а другою, немов парасолем, прикривався від сонячного проміння, що вдаряло йому в лице. Потім він, наче доскоchu вдовольнившись видовищем, поволі і спокійно повернув від воріт до хати, поглядаючи туди-сюди по дворі з тим допитливим видом, із яким хазяйновитий, справний та пильний господар позирає часом, вишукуючи, чи нема де в його справному та бездоганному господарстві чого такого, до чого б можна було причепитися та на що можна б звернути свою загарливу господарську діяльність.

— Діду! — гукнув Тарас, отямившись, нарешті. від упертого глядіння за їздцем, що давно вже зник. — Де вороже військо стоїть? Я думав — у Великій Ярузі, аж...

— А, дітки, ви тут у садку гуляєте? — ласкаво промовив пан Книш, задержуючи ходу й киваючи головою...

— Як нагулялися, то простуйте до хати та нехай хліб святий не дурно родить!

І він, усміхаючись, пішов до хати, а вони за ним.

Миттю забрано геть пляшку й чарку. поставлені для пана Івана, на столі з'явилися вареники та коржі — і, замість гострого запаху від горілки, стало чути свіжий запах сметани.

Тарас, хоч заклопотаний тим, де тепер стоїть табором вороже військо, і в цій турботі не згірш, як хто інший, уминав вареники, уминав так хутко, наче кидав позад себе, — але Марусі не було і в думці їсти і, тимчасом як її тоненькі пальчики ламали та кришили коржика, її очі не відривалися від господарєвого обличчя.

— Діду, діду! — знову почав Тарас: — коли він погнав до Кривих Хрустів, — то виходить, уже військо не в Великій Ярузі стоїть?

— Мабуть, що так, хлопче, мабуть, так, — відказав ласкаво дід, щиро підсовуючи їжу. — А от ти нагадав мені про одну справу, Тарасе: треба б навідатися, як там наші верці коло Великої Яруги.

— Я геть забув про них! — скрикнув Тарас та зірвався з місця, немов його хто скинув одним махом.

— От тобі й хазяїн! — промовив пан Книш усміхаючись.

— Але, діду! — мовив Тарас: — я й не знаю, як це я забув!

І він стояв перед дідом у непевності, немов йому ніяк уже не личило, ніяк не годилося випускати з уваги такі речі в господарстві.

— Піду хутчій, подивлюся, — промовив він, отямившись нарешті від зачудовання. Він опанував своє збентеження і вирішив якнайшвидше виконати доручене завдання.

Він вискочив із хати, хвилину чути було його голосне тупотіння, раз почувся вже здалека його голос, що кликав Рябка — і все змовкло.

Маруся зісталася наодинці з господарем, і тепер господар стояв перед нею й дививсь на неї — дививсь іншим поглядом, від якого у неї сильно-сильно почало битися і тріпотатися серце.

На її очах стала раптом немов чарівна зміна, чи, краще, перетворення: пан Книш перетворився. Замість лукаво-простодушного, добродушно-заклопотаного господарєвого обличчя, перед нею блискотіли гострі, пронизливі, немов гострий кинджал, очі; усі м'які зморшки зникли, усі риси якось інакше вияснилися — не жартидливе, безжурне було тепер обличчя, — навіть ростом став вищий, у плечах ширший, рамена зробилися міцніші.

Декілька хвилин споглядав Книш на Марусю, а Маруся на нього, немов зачарована пташка; потім він промовив, — і голос у нього інший став: настільки дзвінкіший і твердіший, що на попередній схожий був остільки, скільки схожа скрипка з порваними струнами на скрипку настроєну і співучу під мистецькою рукою.

— Марусю, — сказав він, — тут недалеко пробуває один приятель твій і хоче з тобою слів зо двоє промовити. — може б ти поспішила до нього?

Зрозумівши Марусину відповідь без слів, які перетяла велика радість, як гострий ніж, він подав їй знак іти за ним.

Він вийшов із хати надвір. Марусині очі радісно й непевно спинилися на купі давнього каміння, поблизу якого вона чула голос, що вернув їй бадьорість і радість, але Книш не ступив до неї й кроку — він спинився, пильно поглянув на всі боки й свиснув. Ворон, що вартував коло воріт, двома скоками спинився коло нього, сів на задніх лапах, задер голову догори й тямущо та уважливо дивився господареві в очі, чекаючи наказу.

— Нема чужого близько, Вороне? — спитав Книш.

Ворон на відповідь якось особливо тихо та виразно завищав. ніби говорячи: „ох, будьте певні!“. і немов на більший доказ того, що можна тепер бути зовсім безпечним, почав ловити та ковтати мушки. користуючись із вільного часу між поважними турботами та важним ділом.

Книш знову увів Марусю в сіни, але, замість хатніх дверей, відчинив двері напроти. у комору, де було повно запасів усього, що служить на підмогу життю людському; ледве можна було протиснутися між численними мішками з мукою, крупами, пшоном, горохом, маком, квасолею; світло затуляли низки хмелю, ковбас, сушених яблук; коші з яйцями, які от-от розсипалися б від необережного кроку, примушували боязко ставати; чимало так само непокоїли й цілі лави бутлів та пляшок, що перегороджували дорогу.

Маруся, увійшовши, стала. вибираючи, куди б зручніше ступити — скрізь було небезпечно стати. Вона звернула очі на Книша, який причиняв за собою двері, і раптом побачила коло самого порога діру униз під підлогу і драбину, що була спущена в підземелля.

— Тихенько спускайся. дівчино, — сказав Книш. — Стережи своїх ніжок!

ХІІІ.

Вони почали злазити вниз по непевній драбині, що вгиналася та трусилася під ними, немов жива.

Маруся не примітила, яким чином відкрилося підземелля та як воно закрилося, вона запримітила це тільки тим, що вони враз опинились у пітьмі.

Що далі вони злазили по драбині, то повітря ставало свіжіше і вогкіше, як звичайно в льоху, куди не зазирає зроду теплий та ясний промінь сонця. Вряди-годи чула вона, як до неї доторкалася певна та вірна рука, яка пильно її піддержувала.

Нарешті драбина скінчилася, і Маруся опинилася на споді глибокого льоху.

Ту ж мить провідник узяв її за руку й повів за собою.

Ішли вони не довго; ледве ступили кілька кроків у темі, як широка смуга денного світла яскраво впала згори і освітила Марусі просторе підземелля, де спокійно проходжувався сюди й туди січовик; він увесь поринув у якісь міркування, але не втратив ані трохи звичайної чуткості та пильності і відразу почув та побачив відвідувачів.

— А, Марусю малая, порадице вірная! — промовив він, зустрічаючи їх із спокійною усмішкою, немов гостей на мирному та приємному святі.

Він не виявив хвилювання і тільки на мить, не більш, його блискучі очі потонули у втоплених у нього з радістю і надією очах дівчини.

Але є якась таємна, незрозуміла сила, що видає у деякі хвилини життя навіть глибоко затаєне тьохкання серця, і пан Книш добре відгадав і зрозумів, що маленька дівчина уже стала запорожцеві усім, що скрашає і відживляє, що чарує і сповняє відрадою та ніжністю тяжке, понуре, самотнє, небезпечне життя.

І як тільки він відгадав і порішив цю річ, на його обличчі промайнув той особливий вираз якоїсь млости, якоїсь жадоби знайти кого пестити, якийсь вираз гіркоти, що не подібують його очі нікого й нічого такого, хоча скрізь звертаються, — той особливий вираз про-

майнув, який раніш чи пізніше промайне у кожної, навіть найсильнішої духом, найтвердшої вдачею самотньою людини.

— Ходім далі, — сказав Книш, — там вигідніше буде сісти й побалакати: чутніше буде, якби часом хто несподівано навідався...

Вони пройшли ще вперед підземеллям, яке то ставало вужче, то ширше, то не пропускало ні іскорки світла, то знов ясно освічувало його, падаючи зверху кружками, смугами, зірками, трикутниками й усякими фігурами, в залежності від того, який отвір утворила природа.

Через це світло падало крізь розколину, ніби крізь кругле вікно, часом цілий сніп проміння проникав через малі продуховини або вузьенькою смужкою тремтів на чорній земляній стіні.

Скрізь, де тільки прозирало світло, були примощені драбинки, і той, що ховався в підземеллі, міг до вподоби не тільки тішитися денним світлом, але й бачити, що робиться надворі, тимчасом як самого його не було видно.

Усі помовчали. як часто буває, коли яканебудь думка або яке почування сильно дошкулить і сильно поверне серце людське.

— А на час ми не багаті, — промовив Книш, звертаючись до січовика.

— Зате не вбогі на вигадки, — відказав січовик: — не проситимемо попід віконню ні відваги, ні здоров'я...

— По-моєму, коли в путь, то й у путь!

— Авжеж! Споряджай мене, приятелю, а я такий охочий, як попівна заміж!

— Ну, то й за діло! — сказав Книш.

Він відійшов кілька кроків убік і зараз повернувся з чималим оберемком приношеного убогого селянського вбрання, з фальшивою сивою бородою, вусами та бровами, із торбою і бандурою, неначе все це добув із-під землі.

— Так дівчина піде з тобою? — сказав Книш, розкладаючи принесений оберемок.

— Марусю, підеш зо мною? — спитав січовик.

— Піду, — відказала Маруся.

— А чи знаєш, куди йти, дівчино? — спитав Книш.

— Знаєш куди? — повторив за ним січовик.

— Не знаю. Піду, куди скажеш, — сказала Маруся.

І радісно, і тепло, і бадьоро було в неї на серці, як помислила про те, що піде.

— То ось убрання дівчині, нехай убирається, коли думає йти, — сказав Книш, вибираючи з оберемка дівоче убрання і подаючи його Марусі, як подає, добувши з яйця букет квіток, меткий кумедійник, що напускає людям ману на очі.

— Славний бандурист з тебе вийде, пане приятелю! — говорив Книш, дивлячись, як січовик убирався в одержу мандрівного співця. — Та й поводитар у тебе буде щирий! — додав він, переводячи погляд на Марусю та усміхаючися з того, як старанно вона вся взялась перебиратися, далеко відкидаючи своє гарне убрання та жваво одягаючи старі й подерті дранки.

— Підемо, Марусю, до самого пана гетьмана! — сказав січовик.

Веселий погляд, з яким вона відказала йому, навів на нього якусь думку, та не надовго.

— Тимчасом як ми збираємося в дорогу, пане приятелю, — сказав він до Книша, — ти, будь ласка, наведи нас на розум. Розкажи до ладу, що тут у вас діється. От я вже більш як місяць никаю поміж людом, а й досі нічого не дійшов ні путнього, ні певного: більше згоди в молодичь на великому торзі, як тут у вас на славній Україні!

Книш усе мовчки стежив за перебиранням і, як людина, більш знайома з обачністю, ніж із щирістю, на відвагою, замість, щоб згоджуватися або заперечувати, лише коли-не-коли стиха перебирав струни на бандурі, що держав у руках.

— У тебе які вісті? Ти ж вільно розбалакуєш, без поспіху. а моє діло таке. як навздогінці цілуватися... отже ти краще розумієш, розбираєш, ніж я, — говорив далі січовик.

— Та що! — відказав Книш: — нарікає люд... Того б і ч н о м у давно не вірить, і с ь о г о б і ч н о м у віри

вже не діймає... Часи непевні... З одного боку москалі, з другого — ляхи. з третього — татари. а дома два гетьмани один на другого часник товчуть...

— Оповідали, що наш занепав на здоров'ї: чи правда?

— Хворий він не був, а змарнів; та й не дивниця: горе одного лише рака скрашує, — відказав Книш.

— А той?

— Той? Про того, коли добрі поголоски збирати, то виходиш усю Україну і вернешся з порожніми руками. а коли збиратимеш лихі, то оглухнути можна скрізь, куди тільки зайдеш.

— Хто там коло нього з наших?

— Антін іще держиться, та й той каже, що вже над силу: „Таким ще плюгашем ніколи. — каже, — я не був“. На всякий випадок. пам'ятай, що в нього жінка добра.

— Справді? Ота велика пані?

— Так, ота велика пані! Буває, що й між кропивою виросте кійло.

— Вона в нього звідки?

— Не знаю.

— Коли з їх поля ягода. то не вір: буде все той самий звір, тільки з іншими присмаками. Так наш вельми осунувся?

— Осунувся.

— Хто там у нього за поради́ника тепер?

— Ніхто. Сидить сам, як підстрелений орел.

— Йому тяжко.

— А тяжко.

Січовик був уже готовий і взяв бандуру в Книша з рук.

Маруся теж була готова, і всі вийшли з підземелля. Ватаги, що проїжджали ввечорі повз хутір, бачили поважного бандуриста, що сидів на призьбі під хатою пана Книша. тихо перебирав струни та з протягом співав божественних псалмів, тимчасом як поводитар, користуючись із відпочинку, спав на траві, а пан Книш, схиливши голову, смиренно і трохи боязко слухав цих божественних співів, як людина, яка невиразно почуває, що вона не все йшла стежкою, вказаною в псалмах.

XIV.

Смерком бандурист із своєю поводитаркою були вже коло військового табору, що розкинув свої намети недалеко від річки. на горбку, серед широкого, пахучого свіжого поля.

Вечірні тіні все густішали, і тільки на заході світила яскравочервона смуга вечірньої зорі.

У таборі було дуже тихо. Вартові, озолочені вечірнім промінням, внаслідок своєї нерухомости і блиску здавалися вилитими з металю. Декілька постатей сновигало швидко, метушливо, декілька інших повільно бродило; в одному наметі, не зважаючи на те, що денне світло ще не зовсім згасло, видно було крізь біле полотно, як горіла свічка; вряди-годи брязне тут або там зброя, розкотиться вигук.

Бандуриста заглядили й примітили ще здалеку, але він поволі наближувався до самого табору і через те ніякої непевности чи обережності не викликав.

Поява його для багатьох навіть, видимо, була приємна: коли він заграв на бандурі і нешвидко, урочисто заспівав божественну псалму. усі слухали, замислившись.

Чимало голів, перев'язаних скривавленими пов'язками, підвелось з очевидним наміром кинути милостиню співцеві. та почуття слабости приневолило одних скрикнути з досади, інших сумно усміхнутися; один кивнув на поводитарку, щоб підійшла ближче, показуючи їй здалеку шага.

Одначе дівчина стояла вагаючись. бандурист їй нічого не говорив, мабуть, тому, що, маючи старезні очі, не добачив того кивання.

— Підійди, дівчино хороша. — промовив ранений, — я тебе не вкушу, а шажок дам!

Інші руки теж простяглися з милостинею, інші голоси теж кликали дівчину, і вона пішла кругом, кланяючися та збираючи тремтливою рукою милостиню, зустрічаючи ласкаві погляди. вислухаючи жартівливі привітання.

Але тут бандура так загучала в бандуриста, що всю увагу звернула на себе.

Що то була за пісня, розібрати було тяжко: не то грізний гимн, не то болісний стогін.

Все принишкло слухаючи, захоплене незрозумілою силою; про несміливу дівчинку із спущеною до землі головою та тремтливою ручкою геть позабули. Усіх чарував бандурист.

У прозорому тихому повітрі, у ясноблискучій імлі рожевого вечора гуло, тремтіло та розкочувалося:

Ой, ти ремезе, ой, ти ремезоньку,
Да не мости гнізда да понад Десно́ю!
Бо вода в Десни щодня прибуває,
Вона твоїх діток да позатопляє!

Якийсь молодий офіцер, гарний, мов картина, та самозадоволений, бравий, з військовою манірою й військовим виразом на обличчі, вийшов із намету.

Він вийшов, видно, з нудьги, не маючи роботи, але, почувши спів бандуриста, спинився, далі перестав пускати дим колісцями; далі забув про люльку, втратив військовий вираз в обличчі та у всій постаті.

Щось давним-давно заглушене, щось давним-давно забуте пригадалося йому.

Нераз чудно перетворюєшся, ти образе людський!

На обличчі офіцера, яке декілька хвилин перед тим виявляло, сказати б, одну військову парадну, тепер заграло щось зовсім інше.

Навіть риси стали неначе інші. На рівному, спадистому чолі зібралися, може, зроду тут небували зморшки, губи, що пишалися, як найбільшою окрасою, самозадоволеною та трохи нахабною усмішкою, стулилися; очі, які мали звичай дивитися лише по-військовому, дивно пом'якшали.

Грізний, зловісний спів бандуриста перейшов в інший, повний такої безнадійної туги, безсилої туги, що один поранений москаль промовив:

— Ой, жили з мене тягнуть!

Зажурилась Україна.
Що ніде прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.
Що малії витоптала,
Старії побила,
Молодую челядо~~нь~~ку
У полон забрала!

Слухаючи цей нехитрий переказ подій, офіцер ніби питав себе самого про дещо таке, про що раніше не було й гадки спитати.

Можна було напевне сказати, що під цю хвилину він не гукнув би з такою, як перше, відвагою:

— Плі!

Якийсь вусатий москаль, що нагадував своїм кольором та рубцями посіченого тіла стару поламану мідну статую грубої роботи, яка могла вособлювати собою уяву брутальної лютої жорстокости, спочатку понуро, але нерухомо слухав співи, потім відійшов далі, потім зник за наметом, ліг на траві, укритися шинелею, і по його загартованому обличчю потекли рясні, гарячі сльози, сльози, які не зрадили себе ні риданням, ні зітханням, зовсім тихі, тихіші від весняного добродішного дощу в степу.

Раптом спів урвався, бандура загула шпаркіше, шпаркіше та шпаркіше, і в військовому таборі залунали танцюристі звуки:

Та продала дівчинонька юпку.
Та купила козакові люльку.
Люльку за юпку купила —
Вона ж його вірно любила!
Та продала дівчинонька душу.
Та купила тютюну папушу,
Папушу за душу купила —
Вона ж його вірно любила!

Розлігся скрізь та всюди регіт; дехто почав підспівувати, хитати в такт головою.

— Оце так бандурист! — чути було голоси: — оце так бандура!

Чимало жартівливих пісень іще співав бандурист на потіху воякам. і не без жалю вони розпрощалися з ним, не без утіхи прийняли обіцянку вернутися до них знову і знову їх потішити.

— Куди йдеш? — казав дехто. — Ніч надворі, а дороги, знаєш, непевні...

— Старцеві розбій не страшний, — відказав безпечний бандурист відходячи. і скоро зник із своєю поводатаркою в імлі літнього вечора.

XV.

Уже зорі засвітилися на небі. а січовик із Марусею все йшли тихим, безкраїм, сонним степом.

Все навкруги мовчало, і самі вони не промовили й слова.

Та й нащо говорити, коли йдеш поруч на добре діло?

Добре було так іти поруч сонним степом, серед нічної тиші, чуючи лише. як б'ється твоє переповнене серце!

Вони не знали, чи довго йшли, і ми не будемо вилічувати того, години ці були гарні, то й годі було знати їх — сами пролинули, мов пташина.

Перед ними, миготіючи крапками, заблимали в імлі вогні, а скоро таки в імлі вирисувалися й темні обриси мурів та будинків.

Хмуро й понуро виглядало те місто, що чорнілося в нічній тьмі та блискотіло дрібними огоньними точками. Звичайного хапливого міського гамору не було чути, звичайної верткої міської метушні не було помітно; зовсім інше життя тут проявлялося, не ті були відгуки кроків, не той відгомін голосів. Як у природі знати, коли надходить буря, так у цьому місті все дихало готовістю до бою та відсічі; чим це особливо визначалося — не можна означити точно, але виявлялося на всьому; і на вбогих низеньких хатах серед садочків, і на високій дзвіниці, і на старезних міських мурах, і на не-

давно підсипаних валах. Усе тут виглядало на рішучу відсіч, хоча солов'ї по-весняному лящали та щебетали по садках і жіночі постаті спокійно переходили вулицями.

Ніхто не окликнув їх, коли вони наблизилися до міської брами, і вони вступили в місто без перешкоди й завади, але кожна пара очей, здавалося, помітила їх і стежила за ними пильно та гостро.

— Ей, братіку! — сказав січовик, звертаючись до молодого козака, що дожидав чогось, спершися на тин коло хати з освітленим віконечком. — Ей, братіку! будь ласка, покажи старому бандуристові, як досягнути до пана гетьмана.

Молодий козак, піднявши трохи вгору шапку і вказавши у вуличну тьму, засіяну, немов іскрами, відблисками від віконць, промовив:

— Як минете цю вулицю, праворуч буде гетьманська хата.

Вони подякували козакові, проминули показану вулицю і вгадали, котра то була справа гетьманська хата з того, що вона була ясніше освітлена, та з того, що дві дівчині, проходявши, затримали ходу, зазираючи в віконце і сказали: „Пан гетьман, мабуть, не спить”.

У цьому віконці ясно вирисовувалась голова вусатого козака, ніби виточена з чорного каменя, схилена на руку у глибокій думі. Прислухавшись, можна було чути чоловічі кроки по світлиці, кроки то повільні, то швидкі, навдивовижу виразні кроки.

Січовик постукав.

Вусатий козак перестав думати, устав і відчинив двері.

Кроки у світлиці відразу замовкли, і настала повна тиша.

— Панові гетьманові приятелі уклін засилають, — промовив січовик, вступаючи до хати рука-об-руку з Марусею.

То була звичайна світлиця; до другої двері були зачинені.

— Спасибі за приятельську ласку! — відказав ву-

сатий козак байдуже-ввічливо, немов такі відвідини траплялися раз-у-раз.

— А можна бачити гетьманські ясні очі, братіку? — спитав січовик.

Але двері другої світлиці вже розчинилися, сам пан гетьман стояв перед ними, і вся його постать питала без слів: звідки гості? які вісті?

Світло від огню освічувало його не всього, але смугами та іскрами: то зверху, то збоку, то знизу. Він увесь був у чорних тінях та тремтливому мережаному світлі. Рис його обличчя не можна було добре розглядіти, тільки очі, гострі та допитливі, блищали у присмерку, як вуглі.

— Чолом б'ю панові гетьманові! — промовив січовик, побачивши його, і низенько уклонився.

Низенько уклонилася й Маруся панові гетьманові.

— Спасибі, — відказав пан гетьман. — А якої пісні заспіваєш нам, ласкавий бандуристе?

Сам голос уже виявляв людину, що звикла наказувати, а не слухати наказів — людину, що звикла, не зупиняючись, висловлювати свої жадання та думки і, не вагаючись або страхаючись, змагатися за них та їх обстоювати.

— Хіба своєї, пане гетьмане, бо не сиджу на чужому возі й не підспівую за хазяйську ласку.

Пан гетьман нічого не відказав на це, але жадними словами не висловити краще дивування, гніву та жалю, як цією мовчанкою.

— Звідкіля Бог несе? — спитав пан гетьман.

— З Запоріжжя, — відказав січовик. — Запорожці звелили низенько уклонитися вельможному панові гетьманові.

— Спасибі, — промовив гетьман. — Милости просимо до моєї світлиці.

Січовик пішов слідом за гетьманом до другої світлиці, і Маруся, все ще держачися за його руку, увійшла теж у гетьманський pokій.

Окраси в цьому покою не було особливої ніякої: такі ж самі білі стіни, такі ж самі й липові лави, як і в звичайній козацькій хаті, тільки чимало різної та

коштовної зброї і по стінах висіло, і по кутках стояло; на столі лежав бунчук і папери.

Гетьманські жупани висіли на кілках і шитво на них блищало. Ліжко стояло якесь неприступне для сну й відпочинку, і зсунута з узголів'я подушка ясно та зрозуміло промовляла про те, в якій гарячці й муці була голова, що не надовго схилялася до неї.

— Прошу сідати! — промовив пан гетьман.

І сам сів і втопив огненні очі в січовика.

Усе його тіло, видимо, тремтіло, ніби він здержував себе, і ця уздечка докучала йому та дратувала його.

— Вибач, пане гетьмане. — відказав йому січовик. — ось бачиш, у мене поводитар маленький, втомився, аж зів'яв; треба б відпочити їй, бідненькій...

Пан гетьман устав і, стягнувши з найближчого кілочка пишний жупан, кинув його січовикові. Потім очі його впали на перський килим, що укривав великий ослін; він здер його одним рухом і теж кинув січовикові, нетерпляче стежачи, як він піклувався про поводитаря.

Жадній няньці не зрівнятися з січовиком у швидкості та моторності, з якою він простелив перський килим на лавці, хитро вчинивши узголів'я без подушки; та й яка нянька могла б бережніше й ніжніше підняти Марусю та дбайливіше, ласкавіше покласти на постіль і укрити пишним гетьманським жупаном?

З якою втіхою втомлене тіло доторкнулося до цього ліжка, спорядженого вірною та певною рукою!

Але спати дівчина не могла; сон її зовсім не брав.

Вона навіть не дрімала; з-під рясних зборів гетьманського жупана очі її мимохіть та непереможно приковували до себе два співрозмовники і вона стежила за найменшим їх рухом, ловила найкоротший вираз їх облич.

Вони сиділи за столом один проти одного, і світло воскової свічки, що ясно палахкотіла, виразно освічувало їх обличчя й постаті.

Що за могутня постать у січовика! Сила, краса його сповняли серце дівчини якоюсь великою повагою та надією.

Але друга постать!

Душа її була повна жалощів та трепету. коли вона дивилася в ці запалі очі, що понуро та неспокійно поблискували з-під рясних брів, на невчасні зморшки, які порисували величне та горде чоло, на всі сліди знищення від внутрішнього вогню — вогню, який, либонь, не вгасає і палить безнастанно та невідступно.

Вони обидва стиха розмовляли. Дуже стиха та стримано.

Вона довго прислухалася до цієї розмови. як дослухаються до далекого гомону моря.

Нарешті втома взяла своє, очі її відразу склепилися, і вона заснула.

XVI.

Маруся спала, як сплять на березі моря: і спиш. і чуєш, що кругом тебе грізна безодня, і ловиш через сон її грізне рокотання. і хоч роїться в голові чимало свого, та невідступно ввижаються безкраї хвилі того моря. що колишеться та плеще.

Їй увижався батьківський хутір, запашний вишневий садок, знайомі рідні обличчя, але все це якось чудно. не те, щоб линяло, а краще сказати — тонуло в тумані, відсовувалося на друге місце; на першому місці яскраво сяли нові образи.

Раптом вона прокинулася та хутко підвелася на своєму ліжку.

Січовик сидів, як перше, обпершися об стіл, і як перше, його очі палали, як дві ясні зорі. сліпуче спокійно й рівно, як справжнє світило.

Пан гетьман стояв посеред хати. Знати було, що він зірвався з місця під ту саме хвилину, коли його вразив страшний біль, зірвався й зупинився. немов приголомщений влучним ударом.

У пана гетьмана теж палали очі, але палали інакше; болісно умлівало серце чуючи. що з цих очей готові от-от линути розпучливі пекучі сльози. Горде чоло побіліло від тяжкої муки та мордування, і часті зморшки на ньому, здавалося, позначалися все глибше та глибше.

— Чи плакав би сліпий, якби стежку бачив! — промовив він нарешті. — А час минає! час минає! А згоди нема! підмоги нема! Я знаю, я посунувся в воду, не спитавши броду, знаю! Та й ви до щасливого берега не допливете! Бачу я, який кінець буде!

Голос йому урвався.

Січовик мовчав і тільки пильно дивився на пана гетьмана.

Пан гетьман почав знову:

— То ви так уже й рахували, що я на Юдині гроші спокушуся, га? Добрі люди! добрі люди! Ви...

— Пане гетьмане! — з шанобою перебив його січовик: — дозвольте вашій милості байку оповісти.

— Кажі!

— Жили-були собі два добрі собаки...

— Знаю, знаю, знаю!

Пан гетьман упав на ослін коло столу, протягнув руки на стіл і припав до них головою.

Обличчя його не видно було, але по одному вже схилу шиї, що не вміла згинатися, можна було відгадати, яка то тяжка буває гетьманська шапка.

Так він нерухомо лежав кілька хвилин.

Січовик, що все так само пильно та уважно дивився на нього своїми зоряними очима, здавалося, не вважав за потрібне звертатися до співрозмовника з якимибудь питаннями, поясненнями чи розмовами.

Нарешті пан гетьман підвів голову.

— Так що ж мені, на ваш погляд, нести вам повинну голову, га?

Голос його був здержливий, але в ньому чути було глибоку їдку гіркість; бліде обличчя помалу якось корчилось.

— А ми ж присягали, пане гетьмане, що голову нашу нести, куди треба, за рідний край. Не в нашій голові тут сила.

Пан гетьман швидко встав, пройшовся по світлиці, як відразу схоплюються та кружляють ранені звірі, підійшов до вікна, поглянув у півтемну запашної, тихої та теплої ночі, на безліч сляйних зір і знову сів за стіл.

Настала довга мовчанка, і так стало тихо, що Маруся чула, як билосся їй серце.

Нарешті пан гетьман знову устав, підійшов до полочки в кутку, узяв звідти каламар, перо та папір, переніс на стіл, розклав ніби до писання і знову відійшов до вікна, знову глянув у запашну тьму теплої ночі, на іскристі зорі, і звідти промовив глухо, немов за горло його стискала залізна рука.

— Я йому напишу все, що треба.

— Добре діло, — відказав на це січовик.

Знов на декілька хвилин настала мовчанка.

Тимчасом очі січовика зустрілися з Марусиними очима, і він ласкавим кивом голови та усмішкою дав їй зрозуміти, щоб вона постаралася знову заснути й відпочити.

Але вона, ніби відповідаючи, вказала на пана гетьмана.

Він зрозумів, що її мучить, і знову відказав знаком, який мав її заспокоїти.

Пан гетьман підійшов до стола й почав писати.

Важний, мабуть, був цей лист і тяжко йому було писати.

Коли він був уже скінчений, пан гетьман подав його січовикові.

— Прочитай! — промовив він.

Січовик прочитав написаний аркушик, склав його і, взявши свою кобзарську шапку, обережно засунув його під підшивку в шапці.

— Коли ж доставиш? — спитав пан гетьман.

— Як тільки донесе мене Бог та добра доля, то й доставлю, — відказав січовик.

Сказавши це, він устав.

— Ідеш? — спитав пан гетьман.

— Іду, пане гетьмане; щасливі живіть.

Маруся враз встала теж на рівні ноги.

— Мене не покинеш? — спитала вона.

— Ні, не покину, — відказав їй січовик, злегенька схиливши до неї своє смугляве обличчя.

— А як втомилася, то на руках понесу.

Маруся вхопила його за руку.

— Б'ю чолом пану гетьманові, — сказав січовик, низенько уклонившись.

— Він продасть нас! — глухо промовив пан гетьман.

— Милостивий Бог не дасть, поросна свиня не з'їсть, — відказав січовик.

— З ним не можна по правді! — покрикнув пан гетьман: — не можна...

— Байдуже, пане гетьмане, байдуже: де не стас вовчої шкури, там ми наставимо лиса, — промовив січовик, — бувайте здорові та нас дожидайте! Ходімо, Марусю малая.

Вони вийшли з гетьманської світлиці і рушили знову до міської застави.

Скрізь по вулицях було тихо та темно; вишневі садочки м'яко біліли; десь глухо дзюрчала вода.

Ступивши кілька кроків, Маруся оглянулася на гетьманську хату.

У відчинених дверях, якими вони тількищо вийшли, стояв пан гетьман і дивився їм услід.

В неясному світлі мерехтливих зір ледве маячила його постать, але й цей неясний обрис був такий сповнений виразом муки, що в Марусі серце боляче забилося.

— Утомилася, Марусю? — спитав січовик, пробираючись крутими завулками.

— Ні, — відказала вона. — Мені добре йти. Далеко можу, куди хочеш!.. Ми далеко підемо?

— Далеко.

Якийсь час вони йшли мовчки. Разів два чи три попадались їм назустріч та переганяли їх чигиринські міщани — все дужі, міцні люди, що неначе мимохіть тільки позирали на них і потім йшли далі своєю дорогою.

Біля застави підвівся з землі якийсь ведетень із вусами мало не в аршин і став перед бандуристом, немов дзвіниця.

— Куди Бог провадить, ласкавий пане бандуристе? — спитав він.

— Туди, де добрі люди, шановний земляче.

— Ну, а як стрінуться лихі, пане бандуристе?

— Як вовка боятися, то в ліс по ягоди не ходити, земляче.

— Якби я був козак дужий, пане бандуристе, я б уклонився тобі й попросив би... та я несміливий козак!

Маруся хотіла краще придивитися до цього „несміливого“, але голова його була від неї так високо, що вона змогла побачити лише навислі. немов снопи свіжої степової трави, вуса.

— Байдуже, насмілись, — відказав бандурист.

— Заспівай но мені яку думу.

— Добре.

Бандурист тихенько загравав на бандурі і тихо заспівав:

Ой, послухайте, ой, повідайте,

Що на Україні повстало:

Під могилою, під Сорокою,

Множество ляхів пропало.

Коли спів затих, „несміливий“ козак відійшов на бік, а бандурист із Марусею вільно вийшли за заставу.

Дорога звивалася далеко-далеко чорною гадюкою по м'якому, густому муравнику. В чигиринських садках щебетали солов'ї.

XVII. -

Саме минуло два тижні після побачення з паном гетьманом, коли тихого чудового вечора старий бандурист із своїм поводитарем нешвидко наближалися до спаленого села.

Видно було, що ці подорожні не дозволяли собі на зайвий спочинок: запалі очі блищали якимсь гарячковим огнем на запорошених, засмалених обличчях; губи пересохли й порепалися.

Проте вони йшли жваво та спокійно собі балакали. Ані душі не зустріли вони дорогою; скрізь мовчанка, тиша.

Просто перед ними чорніли обгорілі хати та садочки. Здалека курилися села та хутори.

Минувши спалену вулицю, на якій уже подекуди

зеленіли плями свіжого оксамитного моріжку, вони повернули до розваленої засміченої криниці.

— Любо напиться свіжої криничної водиці! — сказав бандурист.

Сказавши це, він устроїв руку в глибоку торбу, що висіла у нього через плече, добув звідти дерев'яний ковш, розігнав головешки, що плавали поверх води, зачерпнув і подав своєму поведатареві з такою дружньою усмішкою, яка ясно показувала, що він своїм поведатарем задоволений і цілком щасливий.

— Милости просимо, Марусю! — сказав він.

— Спасибі, — відказала Маруся.

І її усмішка теж ясно показувала, що й вона задоволена й щаслива своїм супутником.

Вона припала засмаглими устами до ковша з холодною водою; але, гасячи спрагу, вона робила це якось неуважливо, і очі її неспокійно, сумно та жалібно оглядали розвалену криницю і в глибині її встелену головешками водянну поверхню.

Раптом вона скрикнула:

— А!

Скрикнула вона так, немов знайшла, нарешті, те, чого так болісно дожидала. Обличчя її спалахнуло, очі засяли, стали вогкі і звернулися до супутника.

Погляд, що звернув на неї супутник, почувши її вигук, був не допитливий, а скоріш погляд жартівливого тріумфу, яким нагадують забудькам-дітям про їх нову помилку, хоч вони не один раз ручилися за себе.

— Ох, як голосно ахнула! — промовив він. — Мабуть, дуже смачна кринична водиця, Марусю?

Маруся знову спалахнула, але вже очі її не засяли, а відразу погасли, брови зсунулися, й охмарене обличчя ясно промовляло:

— Знов я не витримала!

— Ну, що з воза впало, те пропало! — сказав бандурист. — Киньмо/лихом об землю! Ще не всі наші чайки потонули! Марусю, годі! Не запечатуй свого серденька, не топи очей в землю, не стулою устоньок! Немає кому ні підслухати, ні підглянути тут на пожа-

рищі. Сядьмо, підкріпімся, а підкріпившись — далі потягнемо.

Із торби добув він окраець хліба, декілька свіжих огірків, торбинку з сіллю, й подорожні узялися за їжу.

Що ж примусило радісно скрикнути Марусю, ніби вона відразу знайшла скарб, якого і сподівалася, і ні?

Нічого не видно було коло розваленної, обгорілої криниці, крім перегорілих на вугілля головешок.

Хіба от тільки впадає в очі свіжа плетениця з барвінку зеленого, що разом із осмаленими головешками кружляє на сколоченій воді.

Справді, як попалася сюди свіжа плетениця?

Бандурист та його поводитар або цього не знають, або це для них зовсім нецікаве, бо вони провадять розмову про місто Батурин і жадним словом не згадують про барвінок.

Їжу скінчили.

— Що, Марусю, спочила? — питає бандурист.

— Спочила, спочила! — голосно відповідає Маруся.

І от вона вже на рівних ногах, і перекинула подорожню торбу через плече, і дивиться на свого супутника блискучими очима.

Поки вони відійшли звідти, де відпочивали, її супутник опустив свою старечу патерицю в криницю і витяг звідти свіжу плетеницю з барвінку.

— Марусю! — каже він, — дуже гарний буде вінок!

Маруся хапає подану їй зелень, струшує з неї воду й хутко оббиває нею свою голову.

— О, вінок чудовий! — каже вона.

І знов бандурист з поводитарем так само жваво й спокійно мандрують далі.

— Тепер уже недалеко, — говорить бандурист; — не встигне зазоріти перша зірка, як ми вже побачимо могилу Наддніпрянку.

І справді: не встигла ще появилися на небі перша зірка, як вони вже угледіли цю могилу.

Сонце вже зайшло, і наступила вечірня імла, але імла особлива, якась золотисто-вишнева. Молоденькі деревця, густі кущі та висока трава, якими поросла

могила, здавалося, тихо палали; кожна гіллячка, кожна билінка вирізувалася так виразно на обрії, що очам ставало якось тяжко на них дивитися.

Чорний обламаний хрест був освітлений так м'яко, що здавався оксамитний, а птиці, що маячили в високості, ніби через якісь чари ставали веселчані, а з веселчаних знову темні, і потім знову веселчані. — як у який бік летіли.

З могили видко було Дніпро.

Він здавався звідси величезним розливом із сивовороної криці. По тому боці височіли лісисті гори — знизу геть чорні, а зверху неначе обсіпані золотистим вогнем.

Долітало рокотання води знизу й дзвінке шелестіння очерету: навкруги чути було дивну свіжість; вряди-годи в одностайній тиші розкочувалося кигикання чайки, і сама вона мигнула над рікою ледве помітною точкою.

— Оттут ми сядемо та заспіваємо, — сказав бандурист.

Та все пани, та все дуки,
Позаїдали наші поля, луги, луки!

— покотилося над водами, гримнуло по ліщинах і відгукнулося далеко за горами.

Скінчивши пісню, бандурист декілька хвилин перебирав струни бандури, тимчасом як гострі очі його непорушно були втоплені у Дніпро.

Маруся теж з очей не випускала ріки.

Раптом десь недалеко в очеретах кигикнула чайка. Очі бандуристів блиснули ясніше, і знову залунав над рікою спів:

Та немає гірш так нікому.
Як бурлаці молодому!
Гей, гей, як бурлаці молодому!
Що бурлака робить-заробляє,
Аж піт очі заливає!
Гей, гей, аж піт очі заливає!

Знову недалеко в очеретах кигикнула чайка.

Аж піт очі заливає,
А хазяїн нарікає,
Гей, гей, а хазяїн нарікає!
А хазяїн нарікає,
А хазяйка в вічі лає,
Гей, гей, а хазяйка в вічі лає!

З того боку, де кигикала чайка, з комишів виплиз вузький човник і, ледве відрізняючись від темної води, швидко сковзався по ній, прямуючи до маленької затоки, спорядженої самою природою саме проти могили Наддніпрянки.

Вдивившись пильно, можна було розглядіти неясні обриси плавця чи, краще мовити, його високої шапки.

Але й не бачивши плавця, можна було певно сказати, що рука в нього дужа та влучна.

Ця рука обходила з веслом, як із іграшкою. Човник летів по воді, як легенька пушинка по вітру.

— Ну, Марусю, — сказав бандурист, — пора нам до берега.

Не розбираючи дороги, — тут правда, не було протоптаних стежок, — вони хутко спустилися з могили, обігнули каменястий, крутий виступ берега й опинилися внизу, коло самої ріки, що тихо плескалася в бережні трави та облямовувала їх вузькою смужкою білої піни.

— Здорові були й Богові милі! — привітав їх ласкавий знайомий голос.

Легенький човник витягнуто на побережний пісок, а коло човника, обернувшись підборіддям об весло, стояв добродушний хуторянин, пан Книш.

— Б'ємо чолом! — відказав бандурист, здіймаючи шапку.

— А що, дівчинко? Жива — здорова? — спитав пан Книш, пильно вдивляючись у Марусю своїми ясними соколиними очима.

— Гаразд, — відказала Маруся.

Та коли б вона цього й не відказала, він легко міг

би відгадати відповідь із кожної жилки її живого личка.

Одначе, як людина, що звикла не покладатися на один, хоча б найясніший, доказ, він не задовольняючись свідощтвом Марусиного обличчя, усміхаючись і гладячи її по голівці, скинув бистрими, але наскрізь пронизливими очима на її супутника.

Той саме дивився, усміхаючися, на Марусю. Панові Книшові, мабуть, ця усмішка здавалася доволі виразною, бо він перестав скидати на них очима і звернув їх на Дніпро.

— Скоро попливемо? — спитав бандурист.

— А от зараз. Гарно буде плисти, тихо... Тихо так, що ані шелесне... Якби не свіжість від води, то душно було б.

Було знати з обличчя й голосу пана Книша, що він залюбки тішився з цієї тиші, і слова несамохіть зривалися з його уст, як це буває, коли чоловіка усього причарувало якесь чуття.

Раптом кигикнула чайка, немов десь із-за плечей пана Книша.

Зараз же здалека, з того самого берега, почулось у відповідь таке саме кигикання.

— Пара обзивається! — заважив бандурист.

— О, ці птахи дуже чуткі! — відказав пан Книш, сідаючи в човен. — Сідай, дівчино, — додав він, звертаючись до Марусі і простягаючи до неї руку.

— Де друге весло? — спитав бандурист, ускочивши так легко і зручно в човен, що човен навіть не похитнувся.

— В човні, насподі. Рушай!

Човен хутко зсунувся на воду й помчав темним Дніпром.

XVIII.

Дуже гарно плисти великою рікою літньої теплої ночі!

Зорі горять над вами і зорі горять під вами, вгорі пливе місяць і внизу пливе місяць.

„О, там береги!“ — думаєте ви, дивляючись у темні.

лінії. „Он там неодмінно росте сосна, бо саме повіяло звідти смолистим запахом, а он там певно, безліч квіток, бо подув теплий вітер і немов кинув вам у лице цілий, тільки що набраний, обризканий нічною росою букет.

— Ну, що нового? — спитав бандурист.

— Не багато, — відказав пан Книш, дравлячи веслом.

— А як небагато?

— Та так, що й малій дитині двома пальченнями вхопити нема чого.

— Що ж, він дома?

— Дома, каплуни смажить, ненажерливих гостей сподівається.

— Ну, коли каплуни смажить, то видно — щось надумав: дарма витрататися не буде, не такий господар!

— А хто його розбере, що він там замишляє: у нього гадок, як у пса стежок!

— Ну, та вже у свячене місце не вскочить; хіба що ненароком.

— Певно. А т о й ?

— Е! Якби всі такі були, як т о й, то ще б можна людям на світі жити. Т о й — людина. У нього душа, як піде до неба коржі з маком їсти, то не буде жалітися, що у пні жила!

— Написав?

— Написав. А не легко було йому писати! Так його усього й корчило, як березову кору в огні.

— Половину діла зроблено, і за те хвалити Бога. Цей охочий таки крутити...

— Може, зо мною небагато покрутить: я такий карась, що тріпався на гачку... Марусю, втомилася, га? Лягай но та відпочинь, га? А я тобі казку розкажу.

— Це діло, — завважив Книш.

— Я не хочу спати, я посиджу, — почала була Маруся.

Але дві дужі, зручні руки в одну мить, одним махом, розстелили на споді човна грубу суконну свиту, підвели Марусю й обережно поклали на це ліжко.

— А я казку розказуватиму, — вдруге сказав січовик.

— У, розкіш! — мовив Книш. — Горенько моє, що в мене всього-на-всього двоє вух: якби міг, ще б десятків зо два позичив і всіма слухав би.

„Жив-був козак”, — почав січовик. — „козак добрий, побожний, та тільки дурень. Він так назверхай байдуже, і з перших слів байдуже, а от зачерпни його глибше, то така вже там дуровина, що інші розумні козаки п’яніли від неї, як від якого поганого зілля. От і надумав цей козак поставити собі хату. І каже він жінці:

»Ну, жінко, здивую я тебе: таку хату вибудую, якої ще не було на світі. І ставити її буду не так, як люди.«

»А як же?« — питається жінка.

„Він моргнув от так оком: мовляв, не на такого наскочила, не пробалакаюсь! — Засміявся й пішов у ліс руб...”

— Гляньте, — раптом скрикнула тихенько Маруся: — гляньте! — І вона вказала вперед, управо.

Але Книш, що сидів лицем туди, давно вже потрохи жмурих свої соколині очі, неначе вдивляючись та розпізнаючи знайомі речі.

Січовик, коли скрикнула Маруся, не ворухнувся, а тільки спитав Книша:

— Що там?

— Вони, — відказав Книш.

На піскуватій косі, що неначе срібною стрічкою увиходила в темні води, що сяяли зорями, — стояли два чоловіки у свитах та високих шапках і, либонь, дожидалися човна, що плив до них.

Хоч до піскуватої коси було ще доброї чверть верстви, та ті, що стояли на ній, так ясно й виразно вималюувались у повітрі, що Маруся відразу впізнала знайомі постаті Семена Ворошила та Андрія Крука.

Що ближче допливав човен до піскуватої коси, то ясніш можна було доглянути, що козаки, які дожидали когось, невеселі.

Андрій Крук стояв, обпершися на свій кийок, та понуро дивився, не зводячи очей, на човен; Семен Ворошило міркував, видимо, про щось невеселе. І ліва рука його безнастанно робила такі рухи, якими зви-

чайно люди виявляють свій гнів, оповідаючи про надії, приятелів або ворогів, які ошукали їх.

Коли човен черкнув носом об косу, обидва козаки зняли шапки й промовили:

— Здорові були!

— Здорові були! — відказали Книш та січовик.

Вони дивилися декілька хвилин один на одного.

Обличчя січовика й Книша були спокійні, очі їх уважно встромлені в обох козаків та й годі.

Обличчя козаків були помітно похмурі, а очі не те, щоб уникали зустрічі з прибулими приятелями, але якось або розбігалися, або ховалися під насуплнені брови.

— Сюди б човен, до цього берега, — понуро проказав Семен Ворошило.

І, мовивши це, пильно узявся пособляти Книшеві витягти човен.

— Марусю, — сказав Андрій Крук, виймаючи з-за пазухи клуночок, — ось мати тобі прислала.

І він подав їй посилку.

— Спасибі, — відказала Маруся. — як вони там? Усі здорові?

— Усі здорові. І байдуже, усе вийшло гаразд.

— А мені гостинця ніякого немає? — спитав січовик. — Коли принесли, то, будь ласка, давайте, а як ні, то так і кажіть.

— Були ми скрізь, — почав Андрій Крук, — та не так то воно все діється, як...

— Ми, ходячи коло тих ледачих підпанків, пару чобіт стоптали, — підхопив Семен Ворошило. — Сказано: не так і самі пани, як ті підпанки!

Човен лежав уже на піску, і тепер усі четверо стояли один проти одного.

— Так справа не вигоріла? — спитав січовик.

— Воно не те, щоб зовсім не вигоріла, і не те, щоб вигоріла, — відказав Семен Ворошило.

— Та чи бачили ви Самуся?

— Ні, Самуся не бачили.

— Чому?

— Та ми дожидали його, а він не прийшов.

— Чому ж ви самі до нього не пішли?

— Та ми й думали були піти, а потому розміркували, що його не застанемо, бо він, казали, до Києва поїхав.

— Так рада була без нього?

— Без нього.

— Таку раду й радою сором назвати, — сказав Андрій Крук. — Прийшло сім баб та сказали сім рад, а інші сіли на колоди, поговорили про пригоди, табаки понюхали, ради послушали та й додому пішли!

— На чому ж стали?

— А ні на чому не стали. „Подумаємо” — кажуть; — „ще, — кажуть, — треба подумати”.

— А довго будуть думати?

— В ту суботу знову раду зберуть.

— Ну, так от що, панове козацтво: ви, не дожидючи цієї суботньої ради, потрудіть свої шановні ноги, обійдіть кого треба і скажіть, що коли на призначений час не буде все справно, то діло пропаде. А коли тепер діло пропаде, то нехай уже на нас не покладаються.

Ні Андрій Крук, ні Семен Ворошило нічого на це не відказали, може, тому, що саме в ту мить почали запалювати свої люльки.

Люльки, одначе, чомусь довше, як звичайно, запалювалися. Нарешті, як уже дим пішов клубком, Семен Ворошило промовив:

— Воно, може б, і краще, якби підіждати звісток від Бруя та від Попика... Може б, воно певніше... Вже більше ждали... Вже можна б заждати малий часок...

— Так, воно справді буває, що поспішиш, то людей тільки насмішиш, — завважив Андрій Крук, застеливши себе цілою хмарою диму.

— Швидкі діла під лавкою лежать, — додав Семен Ворошило.

— Воно, певно, всяко буває, — відказав січовик.

— Якби тоді не послушали вашого первохода та не поспішали, то от тепер, може б, ї не попилися в дурні, — сказав Андрій Крук.

— А за моїм дурним розумом, так ви тим то й попилися, як ви кажете, в нерозумні, що ви й тоді вибиралися, як паничі за море утят полювати.

Поки велася розмова, Книш, не упускаючи й слова з неї, назбирав сухого очерету, розпалив огнище й миттю наготовив усе, що треба, щоб зварити куліш.

Декілька хвилин тяглася мовчанка.

Потім січовик, як звичайно, спокійно спитав.

— Так на чому ж ви станете, панове козацтво? Віднесете мій уклін, кому треба, чи ні?

— Та чому ж, це можна, — відказав Андрій Крук.

— Це можна, — мовив і собі Семен Ворошило.

— Тільки от що, — сказав Андрій Крук, — даремне ви так поганяєте...

— Пане Андрію, — відказав січовик, — ми з вами, мабуть, не збалакаємося. У мене, як у тої завзятої жінки, що чоловік її топив, та не навчив, що все буде стрижене, а не голене. Вкиньте мене у Дніпровий вир, а я, йшовши до дна, ще покажу вам пальцями ножиці.

— Лихо та й годі, — промовив. ніби про себе, Семен Ворошило.

— А що, скоро кулішем почастиєш? — спитав січовик Книш.

— Закипає. Сідайте та беріть ложки!

Всі посідали кругом казанка.

— Чого, Марусю, така журлива сидиш? — спитав січовик.

— Натомилась, мабуть. — сказав Андрій Крук.

— Ні, — відказала Маруся, — я не втопилася.

— Затужила за своїми, — сказав Семен Ворошило.

— Ні, — відказала Маруся, — мені не тужно.

Одначе, очі її, тривожні та сумні, були звернені на січовика.

— А от я її розвеселю, спробую, — сказав січовик.

— Хочеш, Марусю, я тобі ще казку розкажу, га? Хочеш?

— Хочу, — відмовила Маруся.

— Ну, слухай. Я тобі розкажу, як рак по воду ходив!

„Жив-був рак. Чудовий рак. І трапилося так, що вся вода геть висохла коло його хати і треба, хоч умирати, добути води.

„От рак сидить та й каже:

»Кого послати по воду? Кого послати по воду?«”

— Милости просимо, куліш готовий, — промовив Книш.

Усі взялися до вечері.

— Такий куліш, друже, що хоч би й турецькій царіці, так і вона б із пальчиками його з'їла. — сказав січовик, закладаючи вуса за вуха.

— Добрий куліш, — ствердив Андрій Крук.

— Коли догодив вам, панове, видно, доля ще слухить, — сказав Книш.

„Ну, от довго так рак думав“, — оповідав січовик, — „кого б це по воду йому післати, і все нікого не вибере: той, думав він, дороги не знає, а оцей, хоч і знає, та не певен; один не жонатий, то щоб, бува, не застряг десь дорогою; другий до церкви рідко ходить, так хто його знає, як із ним і заходити; п'ятий малосилий, у десятого вітер у голові, куди не кинь — то все клин.

»Піду сам!« — гадав рак.

„Узяв посудину та й пішов.

„Ішов, йшов, йшов... Іде та все лютує:

»Чого це я так біжу! От збили мене з пантелику вражі приятелі! Не буде пуття!«”

— Якби до цього кулішу та ще перцю! — сказав Семен Ворошило.

— Добре було б перцю! — згодився Андрій Крук.

„І ходив рак сім літ по воду“, — оповідав далі січовик, — на восьмий прийшов, почав перелазити через хатній поріг та й розлив”.

— Е, бідолашний! — сказав Книш.

„Розлив та й каже:

»Отак чорт швидко роботу бере!«”

Маруся розсміялася, Книш теж, але Андрій Крук та Семен Ворошило сиділи так статечно, як сидять тільки засватані попівни.

— Еге! місяць уже куди забрався! — сказав Книш. — Пора!

Усі встали,

— Отаке, значить, останнє ваше слово? — спитав Андрій Крук січовика.

— Таке!

— Тимчасом бувайте здорові!

— Бувайте!

— А якщо там у нас постановлять, кому звістку дати?

— А от Книшеві.

— Добре. Щасливі залишайтеся!

— Спасибі!

Човен хутко відчалив, помчав темним Дніпром, і ліскувата малина з чорними постатями й огнищем, що вже погасло, незабаром сховалися з очей.

XIX.

Через три дні після розказаної попередю плавби Дніпром була неділя, і в горі Гадячі глухо гули старі дзвони, скликаючи городян на утренью.

Ледве тільки почало світати, і горі Гадяч із усіма своїми вузькими вулицями, низенькими будинками та густими садками видавався, немов повитий легеньким туманом. Навіть постаті, що надходили з усіх боків до собору, і ті здавалися наче сповиті туманом.

Проте, не зважаючи на цю досвітню млу, все таки легко було розпізнати і по ході, і по всій поставі, що тут здебільшого люди військові.

Напередодні йшов дощ, тепер повітря було вогке і скрізь тиша найповніша.

Така тиша, що здалека чути було кроки на мокрих вулицях та завулках: нога, що ступила необережно в калюжу, голосно хлюпала, і краплі, спадаючи з садової листви, капали так виразно, що їх можна було лічити.

У церковному притворі й на цвинтарі, що надзвичайно схожий був на садок, бо тут не тільки цвіла калина, черемха, бузина, шипшина, рожі, дерен, білі, жовті й рожеві акації, але й подостатком було яблунь, груш, слив, черешень, а соковита, оксамитна м'яка трава рябіла від усяких садових квіток та зілля, — зібралося вже чималю православних і, дожидаючи утрєні, балакали поміж собою про різні життєві справи.

Знайомий читачам бандурист із своєю поводитаркою теж був тут. Він сидів на долішньому східці церковного ганку і повчальним, трохи протяглим голосом

оповідав козакам та козачкам, що розсілися коло нього вище та нижче на сходах та стояли перед ним півколом, як та які митарства повинна перейти душа для того, щоб потрапити в царство небесне.

Скінчивши оповідання про останнє митарство й важко зітхнувши, що й собі вчинила більшість слухачів, бандурист поринув на кілька хвилин у благочестивий роздум і замислено поводив очима навкруги себе по речах, що починали потрохи виступати з темряви.

Одностайну тишу перервали два прибулі молоді козаки, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тонким і гнучким станом, якісь особливо чепурні та жваві, як, звичайно, ті, що бувають на численних зборах, гучних бенкетах та всяких таких парадах.

— Здорові були! — сказали козаки і так хвацько скинули і накинули шапки, немов це тільки й робили все своє життя.

— А що, пан гетьман буде? — спитало гуртом кілька голосів.

— Буде, — відказали козаки.

Ці слова, сказані дзвінкими та гучними голосами, немов збудили бандуриста з його благочестивих думок та гадок, і він, наче з жалем покидаючи гарний світ, де вітав думками, вважав обов'язком своїм спуститися й до інтересів інших, грішних.

— Поглянуть і мої очі на ясного пана гетьмана, — сказав він.

— І гетьманша буде? — спитала вертка, маленька, крутленька, схожа на вузлик, молодиця.

— І гетьманша буде, — відказали козаки.

— А братчика?

— Мабуть, і братчика буде.

— А це хто така братчика? — спитав бандурист.

— Гетьманського братчика жінка, — відказало декілька голосів: — Мехтодівна.

— Мехтодівна? — мовив і собі бандурист. — Б наших краях нічого про неї й не чуто. Що ж вона в ласці, чи що, у пана гетьмана?

— Ще б не в ласці! — відказала схожа на вузлик

молодиця. — Вона тільки бровою моргне, так усе по її робиться!

— Так у великій ласці? Буває, пошле Господь Бог таке щастя людям! — зауважив бандурист: — буває!

— Та що це ви верзете „в ласці, в ласці!“ — обізвався старий, сивоволосий дід, якому очі блищали з-під кошлатих брів, як ясно освічені віконця з-під розкуйовдженої солом'яної стріхи. — Вона така, що нічий ласки не просить. Ви погляньте тільки на неї: пряма, як стріла; знати, зроду ні разу ні перед ким спини не згинала й голови не схиляла!

— Що ж, горда? — спитав бандурист. — Приступу до неї немає?

І тут таки додав повчальним голосом:

— Гордість — гріх. Чоловік гордий — як булька на воді: сьогодні надулася, а завтра луснула!

— Яке там приступу немає! — відказала якась баба, висока, пряма, з блискучими, як два чорних діаманти, очима: — та вона немов палюча іскра, де не з'явиться, куди не впаде, так усе круг неї і спалахне!

— Підпалила й пана гетьмана? — спитав бандурист, поблажливо міняючи повчальний, для звичайних хибких грішних людей трохи тяжкий тон на жартівливий.

— У неї й сирий дуб спалахне, — обізвався хтось, що сидів теж на сходах церковного ганку, але доволі далеко, і не видно було його за рядами високих шапок та широких плечей.

По голосу, проте, можна було напевне сказати, що озвалася людина молода, міцна та дужа, бо голос цей дуже добре міг би замінити старий соборний гадяцький дзвін, що лише шипів та свистів.

— Що ж, пан гетьман обдаровує її усякими дарами, атласами та оксамитами? — спитав бандурист. — Ходить убрана вона так, як та краля?..

— Її раз козак зустрів, так попросив коня напоїти! — відказала баба з очима, як діаманти.

— Вона прибирається, як проста молодиця, — підтвердив один із чепурних козаків, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тонким та гнучким станом, — їй хоч і старайся, то ніяк не догодиш, бо вона все сама

вміє і все сама робить. Вона ніяких подарунків не приймає.

— А чоловік її що за пан? — спитав бандурист.

— Байдуже, з виду пан, як пан.

— І живуть між собою дружно?

— Дружно.

— Він хоч зовні і байдуже, а тонка штука, — сказав підстаркуватий вояк, що стояв коло бандуриста, спершися на свого кийка; козак і сам був зовні хоч і байдуже, а теж тонка штука.

— А що то у вас коло Гадяча за пани бородаті гуляють? — спитав бандурист. — Учора, як надходили ми до міста, так зустріли двох — такі вельможні та горді, сама пиха! Очі так навскоси та зашморгом, носи догори, губа спідня на сажень вперед...

— Це московські пани, гості пана гетьмана, — пояснив молодий гетьманський козак.

— Тепер уже пороз'їздилися, — зауважив його товариш: — а попереду їх ще більше у нас гостювало.

— Пороз'їздилися? Чого ж це так?

— Та хто його знає, якось воно тепер не те, що було колись. Пан гетьман і частує їх, і ласкаві речі мовить, а все не те. Чутно, й останні поїдуть.

Наступала мовчанка й тяглася кілька хвилин.

Чути було ходу на вулицях і як падали дощові краплі з садової листви. Зоря розсвітала. Все ставало ясніше, виступало з темряви, прибирало свої правдиві обриси, немов хто помалу здіймав імлисте покривало.

Справа почулася повільна, мірна, певна хода; між деревом появилася висока, огрядна постать у темній рясі, простуючи до церковних дверей.

— Отець Михайло! Отець Михайло! — пронеслося між людом; хто сидів, підвівся із свого місця, хто стояв, обершися на кийки, випростався.

Отець Михайло був, коли можна так мовити, надзвичайно мальовничий. Поважна постава, суворе обличчя, але з лагідним та ласкавим виразом. сива, хвиляста, подібна до водоспаду, борода, спокійні рухи, пронизуваті, ясні й zarazом зовсім лагідні, сийні очі, все це становило ідеальний тип пастиря, яких доводиться зустрічати частіш на малюнках, ніж у житті.

З того, як його всі обступили, можна було помітити, як сильно шанували його парафіяни.

Бандурист теж підійшов під благословення і підвів свого поводитаря.

— Благословіть, панотче, — сказав він; — ми з далеких країв, прийшли помолитися в богоспасаєме місто Гадяч. Благословіть, панотче, й поводитарку мою. Пильнуємо, панотче, щоб жити по-християнському, один одному помагати. Я не з одної печі хліба коштував, усього побачив на довгому віку, так от можу її наставити на путь житейську істинну, а в неї жвава молода сила, то вона мене, старого, де з гори зведе, де під гору піддержить... Треба помагати одно одному. В Святому Письмі сказано: „Носить тягарі один одному”. Одною рукою вузлика не зав'яжеш...

Отець Михайло, що спокійно, лагідно та пильно слухав мову балакучого бандуриста, на останньому його слові не то щоб стрепенувся — цього не можна було напевне сказати, — а якось особливо пильно зазирнув йому в очі.

— Еге, — мовив далі балакучий бандурист, — сказано: одна головешка і в печі гасне, а купа і в полі куриться.

Світлі, ясні очі отця Михайла все так само проникливо, пильно, лагідно, супокійно дивилися на бандуриста.

— Добре річці з притоками, добре хорошому воеводі з...

— Розумні речі говориш, — перебив його спокійно отець Михайло, — усе добре на землі держиться згодою православних, і кожен, скільки сили його й уміння, повинен пособляти ближньому. Здалека Бог приніс до нас?

— Та мало не всю Україну перейшов, поки сюди дістався.

— Трудно тепер по дорогах?

— Голому розбій не страшний, всюди проходили щасливо.

— А які жита?

Отець Михайло спитав це тим самим рівним, спо-

кійним голосом, але якось особливо повільно та виразно.

— Такі жита, що хоч зеленими жати, то можна, — відказав мандрівний бандурист своїм звичайним, безжурно-повчальним тоном, що став, либонь, у нього звичкою, але теж якось особливо виразно та повагом.

— Пан гетьман! Пан гетьман! — скрикнули чепурні козаки.

Усі звернули очі в бік, звідки чути було, як торожать колеса та тупотять баскі коні.

Отець Михайло ввійшов до церкви.

Пан гетьман та пані гетьманша мали вигляд значний, як і годиться: атласи, оксамити, золоті обручки та вишивки, дороге каміння та яскраві кольори, як слід, ішли впарі з опасистим виглядом, пихою, розмашистою ходою та вищеним блідим обличчям.

Вони велично, як два важкі човни, проплили на середину церкви, ласкаво киваючи головами у відповідь на почтиві низькі поклони простого люду.

Не вважаючи на цю величність, дехто, мабуть, із тих, що ближче та краще знали пана гетьмана, догляділи в ньому цим разом щось надзвичайне.

— Пан гетьман сьогодні сумовитий! — мовив один.

— Пан гетьман сьогодні невеселий! — сказав другий.

— Що це пан гетьман починає замислюватись? — запитав третій.

— Я його зустріла в четвер, їхала з хутора, — встряла малюсінька молодиця, похожа на вузлик, — так він такий їхав, як хмара! Поводи попустив, голову схилив, а брови мало не перехристилися. І такий він був...

Але дальший опис перервала поява нових двох осіб.

— Братчиха, братчиха! — прошуміло кругом.

Бандурист звернув очі на братчиху.

Порівняння з „палючою іскрою” було не погане, а гадка, що ця пряма, як стріла, спина зроду ні перед ким не вгиналася, що ця смілива голова ніколи ні перед ким не схилялася, була, безперечно, дуже можлива.

Коли братчиха ступила на сходи церковного ганку,

поводатарка мандрівного бандуриста спинила її ти-хенько за широкий рукав сорочки.

— Пані, — сказала поводатарка — хустку згубили. І подала їй червону хустку.

Висока ставна постать придержала ходу, оберну-лась, глянула на червону хустку. на дівчину, що дер-жала її, узяла хустку і сказала:

— Спасибі, дівчино.

Знати було, що нерви в неї були міцні, що вона не здригнеться від будь-якої несподіванки, не покрикне від жадного переляку або здивування, що темні, ве-ликі, глибокі, як море, очі просто глянуть на все і так само мало померкнуть або зажмуряться, як ясні зорі, що освічують із високости грішну землю.

— Як тебе звуть, моя ясочко? — спитала вона. — Ти, здається, не тутешня?

— Ні, я здалека.

— Здалека? Тим то така зморена? Звідкіля ж ти?

— Де там їй пригадати всі села та хутори, які ми переходили ласкава пані, — встряв бандурист. — Пови-дали ми усього: і доброго і лихого, і правди, і кривди, тинялися по берегах і по болотах; ну, та, дякувати Бо-гові милосердному, видобулись таки на добрий шлях. Криво запрягли, та прямо поїхали.

— Ну, й хвалити Бога, — відказала братчиха. — Ви приходьте на гетьманський двір, — додала вона. — пан гетьман та пані гетьманша люблять слухати боже-ственні псалми.

Сказавши це, вона зникла у дверях храму.

Коли вона зникла, тоді вже примітно стало й пана-братчика, що стояв тут та уважно прислухався; про нього то старий козак говорив, що він із виду байдуже, та тонка штука.

— Приходьте на гетьманський двір, — казав і собі пан братчик.

Бандурист поклонився низенько й відповів:

— Спасибі ласкавому панові за ласку. Після від-прави зараз прийдемо.

З середини собору вже доносився спокійний дужий голос отця Михайла, запахло ладаном,grimнув хор го-лосистих співаків.

Утрєня почалася, і всі разом сунули у старий соборний будинок. черкаючи ліктями та плечима численних чортів, що підкладали вугілля під грішників та грішниць, які пручалися, роззявивши рота й вирячивши очі, у вогні і таким чином наочно малювали страшне майбутнє тих слабких, що не мають снаги стати напро́ти світової спокуси.

XX.

День був душний та гарячий, не вважаючи на те, що краплі вчорашнього рясного дощу іскрилися на траві, і якась молода, чорнобрива козачка, розмовляючи з чорнобривим та молодим, як сама, козаком, що звиряв їй, знати, якісь дуже для нього цікаві та важні речі, раптом обсіпала свого розмовника дощем теплих, чистих, блискучих крапель, непомітно струснувши густолисту, розквітлу гілку старої, з широким наметом калини, під якою вони стояли.

Сполоханий козак підскочив із надзвичайною для нього прудкістю, як на його поважний та рішучий вигляд, який мало перед тим його обличчя, а лукава красуня голосно зареготалася, обтираючи вишиваним рукавом білої, як сніг, сорочки свіжу щоку, на яку теж попали бризки.

Гадяцькі вулиці здалека були схвіжі на чорні оксамитові стрічки, обведені подекуди блискучими обручками та оторочені яскраво-зеленою торочкою, зблизька — на розведений дощем чорнозем, облямований густим морозом та вимержений доволі глибокими калюжами.

Безнастанно чути було грюкання дверей, що відчинялися та зачинялися, і в повітрі далеко розносилися на всякі голоси привітання, якими гостинні господарі зустрічали своїх святкових гостей.

Не тільки сліпило сонце своїм золотим сяйвом, але сліпило й небо своєю ясною блакиттю, через що чорні хмари, що насовувалися з заходу, здавалися ще чорніші; береги їх вирізувалися ще гостріше.

— Вночі буде велика буря, — промовив пан гетьман.

І промовив це він з якимсь неспокоєм; водночас таке важке зітхання вихопилося йому з грудей, що московський боярин з русявою бородою, що сидів напроти нього на рундуку, за столом, спитав:

— Пан гетьман знати, боїться бури?

— Сила Божа, а тому кожен християнин мусить трепетати, — відказав пан гетьман замислений.

— Господь милосердний, помилує! — казав московський боярин з русявою бородою. — А хмари насовуються великі!

— Еге, великі, — підтвердив пан гетьман, поглянувши невважливо на темну смугу хмар, що хутко насовувалися на ясну блакить неба.

Пан гетьман кожне слово вимовляв якимось мляво, знехотя, часто проводив пальцями по чолю, неначе почував там нестерпний біль; померклі очі його зверталися кудись у далечинь, на всьому його повному, гладкому обличчі та й не тільки на обличчі, навіть на всій його важкій, товстій постаті ходив відбиток якоїсь внутрішньої тривоги та втоми — що була, можливо, наслідком згаданої тривоги, нестерпучої для розпеченого пана.

Та наскільки гетьман був млявий невважливий та стурбований, настільки його розмовник і гість, московський боярин з русявою бородою, був жвавий, в'юнкий та безжурний. Важка, незграбна постать пана гетьмана здавалась іще важчою та незграбнішою, коли порівняти її до його огрядної, але верткої та гнучкої постаті: напівзаплющені очі пана гетьмана ще більш тьмяні та мертві, коли поставити поруч із його очима, що розбігалися на всі боки, допитливими, блискучими очима.

Коли він знову повторив, кинувши недбало свій блискучий погляд на хмари, що насовувалися, і гладячи білою рукою свою русяву бороду: „якось Господь помилує!“, — він немов виявляв цією фразою всю свою вдачу.

Можна було напевно сказати, що в ньому не бракує і бистрого, меткого розуму і прозірливості на десятьох, але що над усім цим панує безпечне „якось“, що заправляє усім іншим.

Можна було битись об заклад, що, перш ніж перебраться, наприклад, через провалля по тоненькій, хисткій жердці, він дуже добре тямитиме та зважить усі наслідки такої переправи, але, струснувши кучерями, скаже: „Якось переберусь!“ — і піде.

І не тільки в тому разі, коли щасливо перебереться, але навіть і тоді, коли потрощить кості, а голова зостанеться ціла, він знову з першою okazією так само струсне кучерями, так само скаже: „Якось переберусь!“ і так само безпечно піде.

— Усі ми люди грішні, — відказав пан гетьман, — і ніхто з нас не може сказати: сьогодні я не одержу за гріхи свої належної відплати!

Пан гетьман сказав це повчальним голосом, яким звичайно говорять такі речі, але в сухому тоні його знати було скоріш подражнену полохливість вельможі, ніж скруху християнина.

— Господь довго гріхи терпить, — відказав московський боярин, либонь, вважаючи своїм обов'язком при цих словах підвести свої блискучі жваві очі, що розбігалися на всі боки, до неба; але на тівдорозі до блискучого етеру спустив він їх на стежку, що вилася по широкому дворі, якою покволом наближався старий бандурист із засмаленою дівчиною в вінку із свіжих квіток.

Очі пана гетьмана, що скося втоплені були у співрозмовника, ту ж мить звернулися слідом за його поглядом на стежку, і дивно вплинула на нього поява старого бандуриста: мляве байдуже обличчя відразу спалахнуло, потім поблідло й губи трохи затремтіли; він хутко повів рукою по чолі, заморгав і тривожно, допитливо глянув на московського боярина, немов бажаючи вчитати на його обличчі, чи не закралося йому в душу яке підозріння.

Але обличчя московського боярина, на якому, до речі, читати можна було тільки з його боярського дозволу, — нічого не виявляло, крім цієї порожньої, нудної цікавості, яка посідає людей, що довго пробувають у глушині та на самоті або посеред людей, що давним-давно їм уздовж, уперек і наскрізь знані, що їм ні трохи не цікаві.

Не знайшовши в обличчі московського боярина нічого особливого, пан гетьман спустив її на свої руки, складені так, як їх звичайно складають духовні або дуже богомільні особи, що здавна звикли не тільки до молитви, але й до сценічної, коли можна так висловитись, її прояви. В цьому стані обняли його, здавалося, тяжкі думки та гадки, чи краще побожні міркування, що заносять зі світу грішної дійсности в світ вищий, який побожна уява заселяє двокрилими янголами та херувимами, шестикрилими серафимами, чудесним блиском, чудовим сяйвом та райською музикою.

І так глибоко задумався пан гетьман, так увесь перенісся в інший, кращий світ, що московський боярин мусів двічі повторити:

— Пане гетьмане, старці прийшли. Пане гетьмане, прийшли старці.

Пан гетьман нарешті очуняв, обернув очі до прибулих старців, ласкаво нахилив свою вельможну голову у відповідь на їх низькі, мало не до самої землі поклони, покликав козака, що стояв за дверима, дожидаючи гетьманських наказів, і протяглим добродушним голосом звелів почастивати прибулих.

— Чи дозволить ясновельможний пан гетьман заграти та заспівати старому бандуристові? — шанобливо спитав старій бандурист, за кожним словом або низенько кланяючись, або скидаючи таким покірним поглядом, що вартий усякого низького поклону.

Пан гетьман ласкаво дозволив і запросив утомленого бандуриста до їжі.

Пан гетьман був навіть такий уважливий, що вказав білою вельможною рукою місце, де сісти, додавши:

— Тут не пече сонце.

Бандурист, виявивши з належною шанобою свою покірну вдячність за милостиву ласку ясновельможного пана гетьмана, сів на вказаному місці, на сходах у кутку рундука, й опинився геть у затінку. Московському бояринові, що досить уважно розглядав старця, було видно тільки частину його сивої бороди, могутнє плече, укрите старою та грубою, але білою, як свіжий сніг, полотняною сорочкою, та передок величезного чобота, що виразно свідчив про ненастанні подорожі

і курними, і болотяними шляхами. Уся постать та обличчя його тільки миготіли курними плямами крізь зелену густу сітку дрібнолистої старої груші, яка так низько розкинулася над усім рундуком, що віти її черкалися об поміст своєю блискучою зеленню.

— Надінь шапку, старче, — сказав ласкавий пан гетьман.

Московський боярин, що немов машинально підвів був грушеву гілку, пустив її знову, теж ніби машинально, і звернув очі на дівчину, супутницю старого бандуриста.

Московському бояринові було вигідно її розглядати: вона вместилася саме напроти, та ще до того сонячний промінь падав на неї зверху.

Бандура заграла й почувся спів.

Ой, раю пресвітлий, ой, раю прекрасний!

— співав побожний старець.

З першими звуками з'явилися вельможна пані гетьманша та пані братчиха, які тихенько примостилися віддалеки і теж стали слухати величні співи псалмів.

Обидві жінки сиділи, склавши руки, в однаковій покірній позі із спущеними додолу очима, являючи із себе тип шляхетних невольниць; але, мабуть, ніколи дві особи одної статі та сливе однолітки не були такі несхожі одна на одну.

Вродливе панське обличчя вельможної пані гетьманші відбило на собі яскраву печать довгої нудьги та суму, що часто розвиваються від розкішного порожнього життя, і до того щось ніби непевність, що буває у дітей тоді, коли талановитий учитель уміло пояснить їм незрозумілу лекцію, яка до того здавалася нестерпуча, але яка відразу стала цікава, — стан того дитячого, недосвідченого, незвичного роздуму, що ще не сягає далі, як оте тривожне „як же це?“, „та невже?“, „так ось як!“, та турботу мирної домонтарки, що несподівано пустилася в незнану, небезпечну путь.

Обличчя братчихи визначалося спокоєм, але цей спокій можна було прирівняти до спокою гарячого літ-

нього дня, що тоді був: усе цвіте. пахне. дише тисячами живчиків, нема бурхання вітру, не чути гуркоту грому, не блискає блискавка, але ви знаєте. що відразу може все навкруги потьмаритися; може розгулятися така хуртовина та буря. що багато дечого знищить із око-лишньої квітучої краси.

Ой, раю пресвітлий, ой, раю прекрасний!

— співав старий бандурист.

— Дівчино, як тебе звуть? — спитав московський боярин маленьку супутницю сивоволосого бандуриста.

У московського боярина голос взагалі м'який, але тепер, коли він іще спустив його, мабуть, щоб не заважати іншим втішатися співами псалмів, він став зовсім оксамитний: обличчя у московського боярина було взагалі привітне. але тепер, мабуть, щоб піддати заохоти маленькій старчисі, яку він вшанував своїм боярським милостивим словом, воно обернулося ціле в ласкаву добродушність і немов говорило: „Коли ти розумниця-дівчина, то вже в мене за медяника діло не стане”.

Не зважаючи на це, ясні очі дівчини звернулися на московського боярина недовірливо; вона нічого не відказала на його ласкаве питання і, либонь, ані трохи не поласилася на щедрі обіцянки, що давало їй його виразне обличчя.

Московський боярин поблажливо повторив своє милостиве питання:

— Як тебе звуть, дівчино?

Дівчина спустила очі й відповіла:

— Марусею.

— Марусею? — промовив московський боярин, немов бажаючи цим висловити: „Ну. коли Марусею, то й дуже добре; тобі журитися нема чого”

— Притомилася Марусю, еге? — тягнув він знову.

Маруся знову не відповіла і він знову мусів повторити своє питання, що однаке його ані трохи, мабуть, не гнівило, бо, здобувши нарешті відповідь: „притомилась”, він так само приязно спитав:

— Путь далека, га? Ви звідкіля йдете?

І знову дика мужичка не відказала відразу, і знову так само незмінно милостиво та приязно він повторив:

— Далека путь? Ви звідкіля, га?

— Не знаю.

В ту мить голос бандуриста змовк; чути було тільки саму приемну, дзвінку притру на бандурі.

Пан гетьман, що досі ввесь був потонув у думках, слухаючи божественну псалму, немов прокинувся, підвів голову й очі його зустрілися з очима значного гостя.

— Душеспасительно послухати, — промовив пан гетьман, ніби про себе.

— Душеспасительно, — ствердив значний гість.

Потім, встаючи з місця і звертаючись до бандуриста, він спитав:

— А чи не знаєш ти, любий чоловіче, як співається вірша про розбійника придорожнього?

— Ні, вельможний пане, не знаю такого, — відказав бандурист. — От про поповича знаю, і про невольника знаю, і про вдову...

— Ти навчись про розбійника: хороша вірша! — перебив московський боярин. — Славні гуслі які в тебе! А дай но, я ближче розгляну!

— Гаразд, вельможний пане, дивіться, — відказав добродушний бандурист, подаючи бандуру бояринові.

Обертаючи в руках немудрий струмент, боярин сів коло старого бандуриста, одним східцем вище; знову сказав:

— Славні гуслі! Славні гуслі!

Вихваляючи бандуру, він дививсь, одначе, не на неї, а просто в лице її власника.

Але власник, хоч людина, знати по всьому, надзвичайно сумирна, ні трохи не збентежився від пильного боярського погляду.

З належною шанобою, але зовсім вільно поясняв він цікавому бояринові устрій свого струменту; не тільки не виявляв охоти залишити з великим гостем розмови, від якої часто бентежиться проста людина, але навіть захоплювався; наводив зовсім сторонні випадки, як із свого мандрівницького життя, так і з життя своїх товаришів-бандуристів.

— Ви не знаєте Семена Бруя? — добродушно питав він. — Невже не знаєте? Отакий височенний, чорнобривий дід, довга отака носюра, і сліпий на ліве око? Так таки ви його ніде й не зустрічали? Дивно мені; його, куди б не пішов, скрізь стрінець. Так не знаєте його? І не чували про нього? Я його здибав на тому тижні у Бобриках. „Е!, — кажу, — біса тишиш, Семене?” А зін, бачите, грає молодицям „Добру жінку”. Він, добродію, завзятий чоловіча: тричі був жонатий... Так от у нього бандура чудова! З такого дерева, добродію, ця бандура зроблена, що грає, що хоче. Сам, добродію, на свої оці вуха чув (тут бандурист доторкнувся до своїх вух), як Семен каже: „Застіваю вам про Ярему” — тиць, бандура грає про Голоту! Характерна бандура! Її, кажуть, характерник робив. І вже в кого совість нечиста той краще і не підходь слухати — ославить на всю громаду! Так і почне вигравати: „ти злодій, ти чужих жінок зводиш, ти постів не додержуєш” — одно слово: що кому слід, тим і почастує.

— І тобі вигравала ця бандура, люб’язний чоловіче? — спитав боярин, що слухав бандуриста з ласкавою увагою.

— І мені вигравала, добродію.

— Що ж таке тобі вона вигравала? Мабуть: „Чоловік божий, правдолюбєць перехожий!” Е?

— Ні, добродію, — зітхаючи, з сердечною скрухою відказав бандурист: — ні! Я чоловік грішний. То було у п’ятницю; прийшов я здалека, натомився, голодний такий, що мене зігнуло у три погібелі, і поплутав мене лихий... Поплутав, добродію! Заходжу до шинку, випив чарку, озирнувся — ковбаса лежить. І така ковбаса, добродію, що й не сказати! І дивиться та ковбаса просто на мене — їй-Богу, добродію, так от і дивиться, так і дивиться... І чую, шепче мені: „З’їж, з’їж, ізроду такої не куштував”. Я туди, сюди — ні, чую, вже по губах мене мастить, так тихесенько, так, що живіт замирає... І з’їв я, добродію. Сам не знаю, як з’їв, а з’їв... І що ж думали б ви? Тільки що я підійшов, Семенова бандура ну витинати: „Ковбасу їв, ковбасу їв, ковбасу, ковбасу, ковбасу”... Так я й згорів від сорому... Так і згорів...

— А як ти міркуєш, люб’язний чоловіче, коли

в кого нема характерної бандури, так той вже й не довідається, що ти їв ковбасу, га? — ласкаво, жартуючи спитав боярин.

— У Святому Письмі сказано: „Нема такого тайного діла, щоб воно раніш чи пізніш не виявилось”, — відказав бандурист: — а проте ми грішні (я не про вас це, добродію, говорю) доволі коїмо всяких потайних фіглів! Інший такий штукар увесь вік свій такі штуки виводить, що нечистий з радощів тільки за живіт береться, а все шито та крито. Але, — додав бандурист повчальним голосом, — коли не на цьому, то на тому світі за всякий лихий вчинок буде належна заплата!

— Платять іншому і на цьому світі, — зауважив боярин не так повчальним, як значучим тоном.

— Платять, добродію, платять, — відмовив бандурист не значучим і трохи, але просто тим задоволеним, урочистим тоном, яким побожні люди пророкують кару поганам та грішникам.

— Платять, платять, — повторив боярин.

Боярина, ніби з гульні та нудьги, либонь, дуже зацікавив мандрівний бандурист; розмова з ним забавляла вередливого у своїй ласці та гордощах вельможу.

Пан гетьман сидів, як перше, склавши руки та вже не являв собою людини, що вітає в вищому світі — зовсім навпаки: його, здавалося, опанувала страшенна тривога і вряди-годи, користуючись із того, що значний гість обернувся до нього спиною, він кидав, немов шукаючи рятунку, перелякані погляди на пана братчика, що тихо вийшов теж на рундук та спокійно, либонь, слухав розмови боярина з бандуристом і своїм спокоєм ніби промовляв панові гетьманові:

— Покищо байдуже, покищо ще годі лякатися. Побачимо, що далі буде.

Але ще частіше пан гетьман звертав благальні очі на пані братчику і, одержавши на свої десять розгублених поглядів один, що відразу заспокоював його, тихенько зітхав, тер чоло рукою та намагався виглядати, як личить мужеві високого стану.

Пані гетьманша, що, видимо, не розуміла, але інстинктивно прочувала, що всіх потайки займає щось важне, що десь таїться поблизу небезпека, якийсь час

пильнувала за всіма, але потім, ніби признавшись собі, що це пильнування марне, знову віддалася покірним думкам та гадкам, і можна було думати, що вона задрімала.

Не знати, чи довго ще протяглась би розмова боярина з мандрівним бандуристом, коли б пані братчиха не встала із свого місця і, проходячи в садок, не потурбувала боярина, що саме сидів на дорозі.

— Дозвольте пройти, — промовила пані братчиха, шанобливо низенько уклоняючись.

Боярин поспішно, миттю вступився, гарне обличчя його дуже помітно спалахнуло, і він, немов захоплений зненацька чимось несподіваним, довго дивився услід ставній постаті, що спокійно зникала в густій зелені розквітлого саду.

Потім він знову вернувся до бандуриста, але тільки поглянув на нього і вже не вимовив і слова.

Меткого, бистрого, безжурного боярина відразу обняла притьмом якась турбота, але годі було сказати, щоб турбота тільки тяжка, бо обличчя його нераз спалахувало та радісно чогось оживало.

— А що, давно ти був у Чигирині? — спитав він бандуриста, звернувши на його обличчя той невиразний погляд, яким дивляться люди, що цілком заклопотані своїми справами і тільки машинально вимовляють якінебудь нецікаві вже для них слова.

— Е, в Чигирин тепер трудно пробратися, добродію, — відмовив бандурист: — скрізь військо, ляхи, татарва... По всіх шляхах так і дзижчать кулі... кому світ немилий, то хай тільки туди сунеться — його справи кінець. Я, признаюся, зазнав теж страху чимало. Наслухавшись усяких таких оповідань про різню тамечки від одного земляка, Івана Дудника, йду та міркую: „А що, коли на мене наскочить який нехрист?“ Коли це чую, земля гуде. Зирк, просто на мене жене щось чорне. А я йшов степовим шляхом, кругом тільки степ без краю. Бачу я, жене щось чорне, а за ним друге, за ним третє, п'яте, десяте — мені привиділася ціла орда. Ну, гадаю, прийшов мені кінець! А все ж присяду в траві — може, дідько промчить мимо. І лігма отак на землі простягся та й лежу — не дишу, а сам думаю:

„А ну, як розтопчуть?” І от, чую, хропе щось коло самого мого правого вуха і траву смиче, та все ближче та й ближче, ближче. Я так і завмер... Тільки я вимовив: „Господи! одпусти мої согрішення!” а мене як і рвоне щось за чуба! Я заревів на весь степ. Що ж ви думаєте, добродію? Це якась клята телиця мені такого страху завдала і мало чуба не відгризла. З погорілих хуторів усю худобу загнали в степ, і худоба ця тут здичавіла. Телиці почали гуляти, побігали собі та й почали пастися, а одна от мало не попаслася моїм чубом... Зазнав страху я тоді! От уже правду кажуть, що у страха великі очі! Та як його не злякаєшся, коли страшно? І не хочеш, а злякаєшся. І найсміливіші — сміливі тільки до якого часу. От у мене був земляк — він уже тепер помер, царство йому небесне, місце спокійне, нехай його душечка там розкошує серед райських квіток та солодких медів! — і земляк цей нічого на світі не боявся. Тільки одного разу...

Тут боярин, що слухав усю попередню мову неухважно, перебив старого бандуриста.

— Дівчина твоя втомилася, — промовив він.

— Втомилася, добродію, — відповів бандурист.

— На тобі шажка, купи собі медяника, — мовив боярин до дівчини.

Він подав їй кілька мідяків.

— Чого ж ти не береш? Ти жива. чи кам'яна, га?

Дівчина сиділа ввесь час так тихо та непорушно, що її, справді, можна було вважати за кам'яну, якби не її ясні очі та не живий рум'янець, що яскраво спалахнув на засмалених щічках.

— Дякуй Марусю, дякуй панові, — сказав бандурист. — Вона в мене дурненька, несмілива, добродію, ви їй вибачте...

— Дякуй, Марусю, панові, дякуй!

Маруся встала і вклонилася.

Але милостивий вельможа, що нагородив її щедрою милостинею, вже не бачив цього вдячного поклону.

Неначе порушений якоюсь необорною силою, він рушив до дверей у середній світлиці.

Однаке на порозі він спинився, оглянувся на пана гетьмана, ясно доглядів на його обличчі той вираз, що

буває в людини, яка нарешті увільнилася від петлі, що її душила, добре зрозумів цей вираз, ухопився рукою за одвірок, немов бажаючи вдержатися цим штучним чином на своїй стійці, і на губах його з'явилася усмішка, що виразно промовляла:

— Ех, ви! Чи вам обморочити мене?

Але в ту хвилину з глибу саду донісся спів. М'який, низький голос співав української пісні:

Тиха вода береги́ понимає,
Великий пан до мене прибуває.
А у мене думу,
Як на морі шуму...

З першими звуками цього голосу боярські пальці, які зразу так міцно були вчепилися за одвірок, що побіліли, разом ослабли, розтулилися, на боярському обличчі промайнуло: „Гинь усе на світі, а я уп'юсь цим хмелем!“ і, струсонувши своїми пишними кучерями, боярин зник.

XXI.

— Що, чи далеко ще йти? — спитала Маруся.

— Втомилася, ясочко? — спитав січовик.

— Ні, не втомилася. Я тільки хочу знати, чи далеко ще йти.

— Недалечко. Оң, бачиш, попереду праворуч ліс? Е тому лісі ми й спочинемо. Ти, може, втомилася, га?

— Ні, ні, — далебі, ні!

Але він все ж таки нахилився й заглянув ніжно та турботно в засмалене личко.

— Не втомилася? — повторив він. — А хто лукавить, знаєш, що тому буде на тому світі? Чи не доведеться тобі гарячу сковороду лизати, га?

— Не доведеться, — відказала Маруся. і білі її зубки блиснули з-за свіжих уст.

Подумавши хвилину, вона обернула свої темні, блискучі очі на супутника й додала:

— Та вже краще лизатиму, аніж задержатися!

— Я гадаю, краще отак зробити! — сказав він і, нахилившись, узяв маленьку софістку на руки й поніс її, як легеньке перце.

— Ні, ні... — скрикнула вона. — Я сама піду, я сама.

Але дужі руки міцно її придержали й тихо вимовлені слова: „сиди тихо, моя ясочко” звели нанівець усякий опір. Вона обняла смугляву, як темна, полірована бронза, та, здавалося, міцну, немов бронза, шию і припала головою до його дужого плеча.

Почало смеркати, і не було вже полуденної палючої спекоти; дорога, чи краще мовити — стежка, виляса то через поля, по вузеньких межах, між високим, густим, як очерет, житом, то по невеличких гайках, де було повно квіток, гнізд, пахощів, різноголосих і різноперих птахів, веселкових метеликів, диких бджіл, смарагдових коників, золотих стяжок сонячного проміння та холодку. Вряди-годи донебудь віддалік майоріла дзвіниця сільської церкви, блищало озерце, річка або ставок, розкинулася, як темний оксамит, широка лука, виднілося сільце з блискучими білими хатами, яке рябіло в очах розквітлими городами, зеленіло садками, або білів з-за дерев самотній хутір.

— Бачиш, скільки волошок та куколю в житі? — сказав січовик.

І невимовно м'який був вираз його загартованого й негодами, і суворим життям обличчя. коли він спинився та показав дівчинці, що знайшла захист на його дужих руках, оксамитні чашечки синіх волошок та малинового куколю, що миготів між густим, освіченим сонцем, колосом жита.

— Знаєш що, Марусю? Тут варто присісти та вінок сплести! — говорив він далі. — Славний вінок буде! Такий славний, що й не сказати!

Кажучи це, він обережно спустив дівчинку на землю, тихенько посадив її на темному моріжку на межі і, простягнувши свою довгу, дужу руку в жито, почав зривати волошки та куکیل, озирнувшись на неї з усмішкою і промовивши:

— Ти сиди тихо, Марусю!

Маруся сиділа тихо та слідувала за кожним його

рухом, а він уряди-годи обертався до неї і, показуючи квітку, вирвану з коренем незвиклою до такої делікатної роботи рукою, сміявся й весело ганив свою незручність.

— От воно! — казав він, — застав дурня Богу молитися, то він і лоба розіб'є! Ото моторний козак! Другого такого зручного й пошукати! Пошли ведмедя перепелиць ловити, то й ведмедеві, чого доброго, до моєї спритності далеко...

— Годі, годі, — сказала Маруся, збираючи квітки, якими він обсипав її з усіх боків.

— А, може, ще? — питав січовик. — Ось славна квіточка, пишна така, що диво!

Він подав їй волошку, що була справді надзвичайно велика та свіжа, а потім сів поруч із нею і дуже уважно та цікаво стежив то за роботою засмалених рученьят, які швидко та вміло сплітали квітки у вінок, то за змінами на личку, нахиленому над цією роботою.

— Над чим задумалася, Марусю? — спитав він. — Що згадала?

Чи він умів так добре вичитувати з обличчя, чи добре вивчив це обличчя, тільки не помилився.

— Я згадала, як ми плели вінки вдома, — відповіла Маруся.

— Сумуєш за своїми?

— Ні, байдуже...

Але плетіння вінка відразу спинилося, бо великі темні очі застелилися сльозами.

— Дуже сумуєш, моє серденько?

Сльози ясні, краплисті враз покотилися по щічках, ручки випустили квітки й хутко затулили личко, з грудей вихопилося тихе ридання.

Але вона скоро перемогла це хвилювання, що захопило її несподівано, й, утираючи рукавами сльози, звернула вогкі очі на супутника і повторила ще тремтучим голосом, але вже з усмішкою:

— Ні, байдуже...

Та почувши, що сльози знову підступають, вона, все ж усміхаючись, додала:

— А дуже гаряча сковорода, що дають лизати на тому світі?

Не діставши відповіді та бачачи, що обличчя його охмарилося, вона тихенько доторкнулася до його плеча. Він мовив тоді:

— Тяжко тобі, Марусю?

— Адже ж і тобі тяжко, — відказала вона, — і всім?

— Правда, всім.

— Ходім!

— Ходім!

Вони взялися за руки й пішли далі.

Незабаром збоку показалося село, куди провадив вузенький в'їжджений шлях, перехрещуючи межу, якою йшли наші подорожні.

— Бачиш, Марусю, село?

— Бачу, — відказала Маруся.

— Велике село?

— Велике.

— Ну, то чим більше село, тим більш у ньому жінок, матерів, сестер та молодих, що плачуть, бо цим шляхом багато пішло чоловіків, братів, женихів та батьків у січу, і ніхто не відає, хто з них вернеться. Врем'я люте, Марусю, розумієш?

— Розумію, — відказала Маруся.

Чималу годину вони йшли мовчки.

Ліс, який синів здалека і на який показав січовик, що там вони будуть спочивати, — коли почали до нього наближатися, ставав дедалі зеленіший, потім вирисувалося темне листя дубів та кучерява зелень беріз на узліссі.

— От ми й примандрували. — сказав січовик. — Зараз знайдемо затишний куточок та відпочинемо.

Проте, довелося шукати такого куточка довше, як думалося: гущавина була така, що не можна було ступити кроку вільно; крім гілля на деревах, що хльоскало по обличчі, крім кущів шипшини, що чіплялася за волосся й одєжу та дряпала гострими колючками, крім поваленого дерева, що перегороджувало путь, перед ними ще стелилися берізки знизу й сіті хмелю зверху.

Але січовик, мабуть, знав, куди йде, бо нераз спи-

нявся, позирав на всі боки, розважав і знову далі відхиляв віти та рвав плетениці виткої зелені.

Нарешті вони вибралися на таке місце, де можна було вільно стати та сісти.

— Відпочинь, Марусю, — сказав січовик. — Таких оксамитів і в самого вельможного пана гетьмана немає, які зростають під оцим дубом! От іди сюди... Та й сам дуб, нівроку йому, деревце!

„Нівроку йому деревце” далеко розкинуло пишні віти й утворило щось неначе зелений храм, де було тихо, темно й не жарко. Проміння сонця сюди не доходило, і тільки видно було, як воно пронизувало листя сусідніх дерев або падало ясними плямами та смугами на їх коріння та стовбури.

Недалеко від дуба стирчав високий старезний пеньок, геть почорнілий, без жадної ознаки життя, а проте на одному зігнилому його боці зеленіло щось.

Марусині очі дуже хутко запримітили надзвичайне явище, але Маруся, видно, стала дуже обережна після того, як ми бачили її в погорілому селі коло криниці, бо тепер вона не то що не скрикнула, але навіть слова не промовила, навіть не довго дивилася на річ, що звернула її увагу.

Все це не втаїлося від гострозорого січовика.

Узявши з верху сухого пенька ще не зів'ялу гілку калини, він кинув її Марусі на коліна і сказав з усмішкою:

— З тобою, Марусю люба, можемо діло робити. Е, якби то всі такі були, як ти!

В цю мить звідкілясь, із глибини лісової, донеслося щось похоче на крик пугача.

— Рано пугач запугував, то й голосу не виведе, — зауважив січовик. — Добрі пугачі ось-як пугають.

Він поклав два пальці на губи, і з його уст вийшло таке „пугу”, якого не посоромився б найголосніший із правдивих пугачів.

І це „пугу” мало силу: з трьох боків обізвалися молоді пугаченята.

— Посидь тут, Марусю, — сказав січовик, — я скоро повернуся.

— Добре! — відказала Маруся. .

Січовик відхилив віти і кинувся в гущавину, але раптом спинився, обернувся до Марусі й промовив:

— Не тужи, Марусю!

— Не буду, — відказала Маруся.

Вони перекинулися усмішками. що варті були всяких слів та ласки і січовик зник.

XXII.

Маруся прислухалася до тихого хрускання сучків та шелестіння гілля доти, доки вони зовсім не завмерли, потім схилила голову й задумалася.

Було їй над чим задуматися: стільки несподіваного й таємничого трапилося з нею останнього часу. стільки важних, всесильних людей вона побачила!

А головне, стільки у всьому цьому було для неї, все таки, неясного та незрозумілого!

Вона ввесь час немов ходила понад краєм якогось невидимого провалля, яке вона, одначе. живо відчувала.

— З чого то люди бувають такі недобрі? — думала вона.

І в дитячій, молодій ще голові повставав цілий ряд тих суспільних питань, від яких нераз запаморочувалися голови і найдосвідченіших мислителів. Вряди-годи, стомлена цими важкими думками, на які не здобувала вона іншої відповіді, крім „воля Божа”, „Божий допуст”, вона підводила голову й озиралася навкруги.

Дивна лісова тиша та прохолода освіжали та ніжили її над міру змучене, стомлене від довгих мандрівок та безнастанних душевних тривог тіло, але водночас, у цьому її турботному психічному стані, були вони для неї якоюсь карою.

Ніякої відповіді не давала ця супокійна, байдужа природа. Якщо порівняння юної, свіжої, турботної душі з квітучою тернистою рожею і приставало до когонебудь. то це до бандуристової супутниці, що сиділа саме під наметом старого дуба, ледве помітна із-за зелені.

В лісі поволи смеркало, немов-чиясь невидима рука насовувала на нього шапку. Ясні смуги та плями, що падали на коріння та стовбури дерев, зникли; тільки западали ще туди тоненькі стрілки пурпурового заходу.

Маруся раптом вийшла з-під дуба, жива тривога цієї хвилини поглинула всі інші турботи, тривоги та вагання.

— Сказав: скоро повернуся. — промовила вона. — І нічого не чути!

Правда, нічого не було чути, хоч як вона прислухалася. Зелений ліс стояв округи стіною; навіть пташиний крик не порушував мовчання цієї пущі, навіть вітер не шелесне листом.

Раптом почувся постріл, один, другий...

Маруся випросталася, немов від громовини.

Ще постріл.

І все тихо та глухо. Напружений слух нічого не вловлює.

Так минуло ще трохи часу, скільки власне — не знати, але Марусі він здався дуже довгий.

Зразу вона часто вставала, ходила, прислухалася, потім, зморена цим хвилюванням, лишилася на старому місці, під дубом, непорушна, немов скам'яніла.

Вона навіть і тоді не підвелася, коли зовсім ясно почувся шелест, тільки щічки їй спалахнули та очі сумовито звернулися в той бік.

Цього разу надія була не марна: гілля відхилилося і знайоме обличчя з'явилося між їх зеленню, що заколисалася.

Але це обличчя було таке бліде, що радісний покрик завмер на устах дівчини.

— Марусю, — сказав січовик, — от бачиш ти — червона хустка, бачиш?

— Бачу, — відказала Маруся.

— Я виведу тебе на шлях... Іди цією дорогою все просто... Просто, гаєм, поки не дійдеш до містка... За тим містком буде другий гай... і стежка..., підеш стежкою в той гай... Стрінеться тобі чоловік, скаже: „Пома-

гай Біг, Марусю!" Ти віддай йому цю хустку і відкажи: „Боже допоможи!" Чуєш?.. Пам'ятатимеш, Марусю?..

Він говорив це виразно, але з дуже вже великими перервами; обличчя його ставало все блідше та блідше, краплистий піт капав йому з чола і стояв він не так, як завжди, не просто, а прилягаючи плечем до дерева.

— Іди, Марусю! Ти підеш?

— Піду, — відказала вона. — Що в тебе болить?

— Ніщо, Марусю, загоїться, моє серце, іди!..

Він узяв її за руку.

— Яка в тебе холодна рука! — крикнула вона.

— Не до моєї тепер руки, моя ясочко. Постішай но хутчій... Віддай хустку... Сюди... йди..., — сказав він так переконливо та поважно, що вона вже більш не зважилася питати.

Він хотів відхилити віти, але не зміг. Така безсильність у людини, на яку вона звикла дивитися, як на втілення всіх сил, фізичних та моральних, вразила Марусю. Вона страшенно зблідла, але, свято виконуючи його бажання, нічого не сказала.

Чиїсь інші руки, жилаві та грубі, — свої, робітницькі, як зараз помітила Маруся, раптом простяглися та відхилили гілля.

— Не бійся, Марусю. — промовив січовик: — це мій товариш... Він тільки чужих кусає... Правда, Іване?

— Звісно, правда, — відказав густий бас, міркуючи з того, скоро можна було повірити, що власник його, коли захоче, то вкусити зможе.

Слідом за цим Маруся побачила, насамперед, високо між листом, невелику голову, смугляве обличчя із світлими вусами та пару блискучих очей, а потім — довжезну, чоловічу постать, що швидко сунула вперед, прокладаючи їм дорогу.

— Оце й є мій товариш Іван, — сказав січовик Марусі.

— Бачиш, який: дуби в лісі переріє!

Іван, посуваючись наперед, декілька разів зупинявся та оглядався на товариша, немов ждучи, чи не треба буде йому допомогти, але січовик тоді кожен раз відказував йому:

— Іди, йди, Іване!.. Чого ж ти став? Може, ти задумав квітки збирати у траві чи грибів пошукати хочеш?

І Іван знову рушав далі.

Багато скоріше, ніж сподівалася Маруся, **вибралися** вони на узлісся.

З цього боку, коло самого узлісся, починалися поля, і вузьенька межа між розквітлою гречкою, понад якою бринів рій бджіл, виводила на чорну польову дорогу, яка правильними, як здалека здавалося, манівцями вилясала до слободи, що майоріла на небосхилі, перетинаючи по дорозі два невеличкі гаї.

— Бачиш, Марусю, он гай... отой, останній... Іди, моя ясочко, йди... Ось хустка...

Він показав їй достеменнісінько таку саму хустку, яку вона раз підняла на церковному ганку й подала гетьманській пані братчисі.

Маруся взяла хустку, думала йти, але тихо скрикнула й стала.

Січовик, що поклав їй голублячи її руку на голову, раптом похитнувся і коли б не товариш Іван, певно впав би.

— Кров! кров! — скрикнула Маруся з жахом..

Кров, справді, свіжа тепла кров просякала крізь стареньку свитину старого бандуриста.

— Байдуже, Марусю, байдуже, — промовив січовик. — Пам'ятаєш, що ми з тобою говорили? Не той козак, що за водою пливе... а той, що проти води... Це загоїться... Адже ми з тобою пустилися не ягоди-малини збирати..., солодкого й сподіватися годі... Іди, моя ясочко..., йди..., зав'яжи хусткою голову...

— А ти? — спитала Маруся, тремтучими рученятами зав'язуючи, за його порадою, червону хустку...

— Я прийду, моє серце, прийду...

Почулися, один за одним, три постріли.

Товариш Іван вслухався й промовив:

— Вони!

— Іди, Марусю, йди... — повторив січовик.

Він хотів, своїм звичаєм, погладити її по голівці, але рука не звелася.

Він тільки промовив:

— Іди, Марусю: треба!

Вона пішла.

— Оглядатися можна? — проказала вона, неначе звертаючись до неприсутнього повожатого.

І оглянулася.

На узліссі нікого вже не було. Ліс здавався посплічною зеленою стіною.

Це не перешкодило їй іще не один раз оглянутись.

Однаке, потураючи серцю, вона не забувала про доручену їй справу і йшла швидко, якомога.

Ось перший гай, увесь наскрізь пройнятий кармазином заходу.

Скільки тут квіток цвіте й пахне!

От знову поля, знову розквітла гречка, бренять роєм бджоли. Близесенько хававкнула перепілка.

Ось і місток за гаєм.

Хтось ніби женеться, прудко женеться.

Треба поглянути, звідки й хто.

Схожий ніби на татарина. Еге, таких зустрічали вони не раз по шляхах і постійно від них ховалися або в рів, або в жито.

Чи не сховатися й тепер?

Він жене просто до містка. Треба сховатися в очерет.

Але вона не встигла ступити й кроку до густого очерету, що ріс коло містка, вздовж берега мілкого прозорого струмочка, немов велетенська зелена щітка: почувся постріл, і червона хустка зачервоніла на чорному шляху...

Хустка ця брада тільки своїм кольором, сама не була така, що навіть неситий татарин не поласився її зняти і знову догнав далі, неначе обдурений надією.

Коли все втихло, із гаю, з того, що за містком, виїшов якийсь селянин із сокирою і в'язкою зеленого суччя за плечима і, йдучи мимо, нахилився, обернувшись до себе помертвіле дитяче личко, притулив руку до грудей, під якими зробилася вже калюжа теплої крові, потім промовив: „ні, вже не оживеш!“ і пішов далі своєю дорогою.

Проте він зняв червону хустку й поніс її з собою.

* * *

Давним-давно це все діялося, але й досі ще невеличка могила, поблизу тих країв, прозивається „Дівоча”.

Кажуть теж, що могилу цю висипав сам, своїми руками, якийсь запорожець.
